

Oud Utrecht 5

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

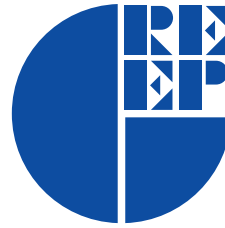
Utrecht tijdens de Grote Depressie

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

Bouw Belegging Restauratie Recreatie Bemiddeling

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

De kracht in vellen offset.

Roto Smeets Grafiservices

Grafiservices

Een bedrijf dat vecht voor
de successen van zijn klanten.
Of het nu gaat om vellen offset,
pre-media, nabewerking,
pre-distributie of distributie...
Superstrong, sharp, safe & fast.

T 030 - 282 28 22
T 040 - 250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

ernstig luchtig

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914*. Groei naar een moderne stad.
348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige
rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbete-
ring van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werk-
gelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone
Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenamer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Utrecht tijdens de Grote Depressie

‘De crisis op de financiële markten vertraagt ook in ons land de groei. Dankzij de inspanningen van de afgelopen jaren staat de Nederlandse economie er relatief goed voor. De werkloosheid is laag. Sinds het jaar 2000 is de koopkracht per huishouden gemiddeld met 12 procent gestegen. Ons pensioenstelsel en andere sociale voorzieningen zijn solide.’ Een citaat uit de Troonrede die koningin Beatrix op 16 september 2008 uitsprak.

De kredietcrisis leek vooral een Amerikaans probleem te zijn, waarover de Nederlandse regering zich niet ongerust maakte. Het optimisme was slechts van korte duur. In het weekeinde van 27 en 28 september moest de minister van Financiën al ingrijpen bij de bankverzekeraar Fortis, die toen gedeeltelijk werd genationaliseerd. Op 3 oktober nam de Staat alle Nederlandse activiteiten van Fortis over. Ook andere Nederlandse banken kwamen in grote problemen en klopten bij de overheid aan voor leningen. De pensioenfondsen werden eveneens zwaar geraakt door de crisis op de financiële markten.

De financiële crisis die zich vorig jaar na Prinsjesdag manifesteerde, heeft ervoor gezorgd dat ons land in een historisch diepe recessie is geraakt. De gebeurtenissen deden velen denken aan de Grote Depressie van tachtig jaar geleden. Maar: hoe reëel is die vergelijking? Van bittere armoede, voedselverstrekkingen, crisiscomités en lange rijen werklozen voor stempelokalen lijkt nu (nog) geen sprake. En: wat weten we eigenlijk van die crisis uit de vorige eeuw? Dat die precies 80 jaar geleden begon met een beurskrach in New York - wat de nodige nuance behoeft - en dat die lang voortduurde - maar met welke maatschappelijke gevolgen? Overeenkomsten tussen Grote Depressie en de huidige Grote Recessie of niet, de crisisjaren in Utrecht zijn een toe nu toe weinig belichte periode. Daaraan wil dit themanummer enige verandering brengen.

117

Hein A.M. Klemann en Martijn Lak
Nederland en de Grote Depressie

123

Erik Nijhof
Gelatenheid en volgzzaamheid
Werkloosheid in Utrecht in de jaren dertig

128

Hans Buitter
Politiek op straat
Utrechtse controversen rond de NSB

133

R.P.M. Rhoen
Zeist tijdens de crisis van de jaren dertig

138

Ton H.M. van Schaik
‘De schreeuw om recht, om brood, om zon’
Utrechtse schrijvers over de crisis

142

Bettina van Santen
Werkverschaffing en werkverruiming in Utrecht, 1932-1940

148

Bettina van Santen en Maurice van Lieshout (samenstelling)
Werkverschaffingsprojecten in de provincie Utrecht

151

Gert Jan Rhöner
‘Stil en geruisloos is de misère aangeslopen’
Het Utrechts Crisis Comité, 1931-1936

156

Jan Juffermans
Utrechtse kunstenaars en de bange jaren dertig

161

Mieke Heurmans
Nieuwe serie Verleden van Utrecht

162

Agenda en berichten

*Werkloze en dakloze mannen in de rij voor
een gratis maaltijd in New York, 1932*

□ FOTO THE ASSOCIATED PRESS

Nederland en de Grote Depressie

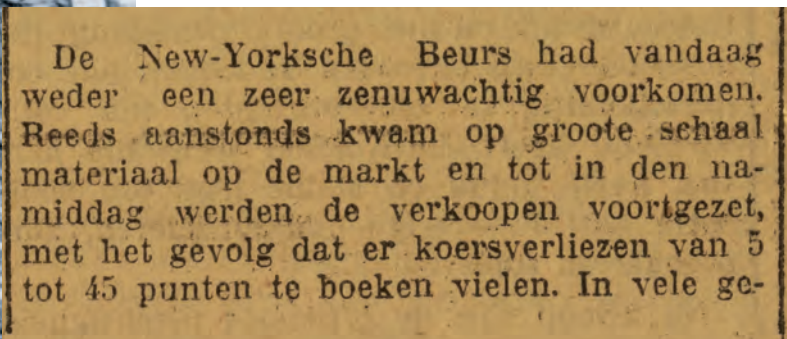
Hein A.M. Klemann

Historicus en econoom, hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Martijn Lak

Journalist en historicus, promotiemedewerker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Niets leek er in 1929 op te wijzen dat de Nederlandse economie voor een depressie stond. De werkloosheid was, ondanks een snel stijgende beroepsbevolking, tot een verwaarloosbaar niveau gedaald, de aan het goud gekoppelde gulden leek keihard, de handelscontacten evenwichtig en de concurrentiepositie van het bedrijfsleven sterk. Maar ook Nederland bleef in de Grote Depressie niet buiten schot, vooral door de grote afhankelijkheid van de ontwikkelingen in de Duitse economie.

De New-Yorksche Beurs had vandaag weder een zeer zenuwachtig voorkomen. Reeds aanstonds kwam op groote schaal materiaal op de markt en tot in den namiddag werden de verkoopen voortgezet, met het gevolg dat er koersverliezen van 5 tot 45 punten te boeken vielen. In vele ge-

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 22 oktober 1929

□ ALLE KRANTENKNIPSELS: COLLECTIE EN FOTO'S HET UTRECHTS ARCHIEF

De neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog had Nederland geen windeieren gelegd. Doordat de oorlog de invoer belemmerde, kregen ondernemers de kans producten te gaan maken die voorheen geïmporteerd werden. Zo kwam ruwe rubber voor 1914 veelal uit Nederlands-Indië, maar rubberproducten kwamen van de Britse eilanden. Na wegvallen van die import, verviervoudigde de Nederlandse rubberindustrie. Omdat de aanvoer stagneerde, gingen veel bedrijven bovendien allerlei halffabricaten zelf maken. Tot 1914 werkte de textiel veelal met Engelse garens. Nu zetten Twentse bedrijven zelf spinnerijen op. Philips - in 1914 een fabriekje dat met goedkope arbeid en geïmporteerde onderdelen gloeilampen in elkaar zette - zag zich gedwongen zelf glasbolletjes en lampenvoeten te gaan maken. Ook werd de positie van de bedrijven door samenwerking versterkt. Familiebedrijven - voor de oorlog dominant - probeerden samen de oorlogsproblemen op te

BANKKRACH IN KOPENHAGEN

De Volksbank heeft haar betalingen gestaakt

Bedriegerijen van Plum

Kopenhagen, 24 Oct. (V. D.) In Denemarken heeft een nieuwe bankkrach groot opzien gebaard. Het betreft de Volksbank voor Kopenhagen en Frederiksberg, welke aandelen gisteren op de beurs van 105 tot 85 daalden. Men concludeerde hieruit, dat de bank groote verliezen heeft geleden.

In den loop van Woensdagmiddag had een aantal besprekingen plaats tusschen de directie en den raad van beheer, waarop des avonds een bijeenkomst met vertegenwoordigers der groote banken in het gebouw der Nationale Bank volgde. Aan deze bespreking nam ook de minister van handel deel.

Er werd een mededeeling gepubliceerd, waaruit blijkt, dat de Volksbank tengevolge van de overeenkomsten met de Crown Futter Compagnie en L. E. Bruun en Co. en de met deze maatschappijen verbonden ondernemingen door bedriegerijen, die in deze ondernemingen hebben plaats gehad, verliezen heeft geleden. De verplichtingen van de Volksbank bij deze ondernemingen bedragen ongeveer vijf miljoen kronen, waarvan echter een belangrijk deel gedekt is. De bank heeft onmiddellijk een ernstig onderzoek voorgesteld en de vertegenwoordigers der groote banken hebben zich bereid verklaard aan de regeling van zaken mede te werken. Toidat het resultaat van het onderzoek bekend zal zijn heeft de Volksbank de betalingen gestaakt. Het aandelenkapitaal bedraagt op het oogenblik vijf miljoen kronen.

De bedriegerijen bij de betrokken ondernemingen werden gepleegd door den directeur Harald Plum, die reeds bij de krach van de Landmandsbank een vreemde rol speelde. De bedriegerijen werden door een particuliere bank ontdekt. Plum had een net van maatschappijtjes gesticht, die alle samenwerkten. Om het toestroomen van Amerikaansch kapitaal te bevorderen, werd in 1926 in samenwerking met de Volksbank de Nordische Tryst Cy gesticht met een kapitaal van vier miljoen. Hierdoor gelukte het Plum weer invloed te krijgen en daardoor bedriegerijen te plegen.

Kopenhagen, 24 Oct. (V. D.) De bij de bankkrach betrokken directeur Plum heeft, naar gemeld wordt, op het hem toebehoorend eiland Thoroe zelfmoord gepleegd.

*Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk
Dagblad, 25 oktober 1929*

lossen, waaruit fusies en nieuwe, grootschaliger ondernemingen voortkwamen. Daarenboven greep de overheid in toen afhankelijkheid van buitenlandse aanvoer het land chantabel maakte. Vooral Duitsland gebruikte zijn positie als leverancier van kolen en staal om Den Haag en Nederlandse ondernemers onder druk te zetten. Zo eiste Berlijn bij kolenleveranties leningen bovenop de prijs en wilden de Duitsers het gebruik van geleverd ijzer of staal tot ver na de oorlog controleren. De regering besloot daarop de staatsmijnen krachtig te ontwikkelen, de verbinding met de mijnstreek te verbeteren, mee te werken aan de opzet van de Hoogovens en de chemische industrie een impuls te geven. Bovendien werd mede in verband met de afhankelijkheid van geïmporteerd voedsel in 1918 de Zuiderzeewet aangenomen. Nederland kon daarom na de oorlog profiteren van een nieuw, grootschaliger productieapparaat, maar daarmee werd de internationale verwevenheid van de economie sterk teruggedrongen.

In Nederland viel de in- en uitvoer van goederen, in 1913 nog 81 en 59 procent van het bruto binnenlands product (BBP), terug tot 16 en 10 procent, wat zich na de oorlog slechts gedeeltelijk herstelde. Niettemin bleek uit het stijgende aandeel in de wereldhandel dat de concurrentiekracht was gestegen. Dat de handel een lager percentage van het BBP bedroeg, hing met de protectionistische tendens van die jaren samen, maar ook met de veel grotere verscheidenheid die was aangebracht in de Nederlandse economie. Niettemin leek die economie gezond, maar de problemen in de omringende landen waren bedreigend.

Internationale onevenwichtigheden

In 1918 was de oorlog voorbij. Europa moest worden opgebouwd. Dat gebeurde zonder veel coördinatie. Hoge invoerbeperkingen belemmerden de handel en doordat enige grote rijken uiteenvielen, en vele nieuwe staten zoals Polen, Finland, Tsjecho-Slowakije hun nationale economie wilden opbouwen, werd die protectionistische tendens versterkt. Bovenal rampzalig was dat de sterkste economie ter wereld, de Verenigde Staten, zich afsloot en op een scherp protectionisme overging. De Russische revolutie, Midden-Europese revolutiepogingen en de invoering van algemeen mannenkiesrecht, zorgden er bovendien voor dat er met de belangen van de arbeiders meer rekening

LAATSTE BERICHTEN

DE PANIEK IN WALLSTREET

50.000 speculanten geruïneerd?

Londen, 25 Oct. (V.D.). De directie van de Federal Reserve Bank te New-York heeft haar zitting gisteren verdaagd, zonder dat besloten was tot de lang verbeide bankdisconto-verlaging.

Daardoor wist de New-Yorksche beurs zich niet voldoende te herstellen. In zeer vele gevallen gingen de fondsen een twintigtal punten naar beneden. De omzetten waren enorm en er heerschte een echte paniekstemming.

Men neemt aan, dat minstens 50.000 kleine speculanten zoo goed als geruïneerd zijn en dat het geheele verlies in de milliarden loopt. De getallen varieeren tusschen 1 en 25 milliard dollar. Ook de president van de First National Bank, die 22000 aandelen in deze bank bezit, heeft groot verlies geleden, daar deze aandelen 500 dollar per stuk daalden of ongeveer 11 millioen dollar.

De Londensche beurswereld gelooft, dat de katastrophe te New York in Engeland nauwelijks haar weerslag zal hebben.

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 29 oktober 1929

gehouden ging worden, waardoor voortaan in plaats van internationaal economisch evenwicht, binnenlands sociaal evenwicht in de politiek vooropstond. Daarbij kwam dat de door de *Bank of England* gestabiliseerde Gouden Standaard van vóór 1913, waarbij alle munten onderling stabiel waren doordat ze alle inwisselbaar waren tegen een vaste hoeveelheid goud, werd vervangen door een ongecoördineerde Gouden Standaard.

Hier bovenop kwamen de oorlogsschulden. De Europese geallieerden eisten van Duitsland enorme bedragen als vergoeding voor de geleden schade. Dat geld hadden zij nodig om schulden aan de Verenigde Staten af te betalen en het oorlogsgebied te herstellen. Tussen 1924 en 1931 betaalde Berlijn aan Frankrijk, België en in mindere mate Groot-Brittannië \$ 2 miljard. Deze landen betaalden op hun beurt \$ 2,6 miljard aan Washington en de Amerikanen leenden het leeuwendeel daarvan - \$ 2,5 miljard - weer aan Duitsland. Aangezien Duitsland ook nog eens voor zo'n f 3 miljard in Nederland, Zwitserland en Zweden leende, stroomden er veel grotere bedragen Duitsland in dan het de leners terugbetaalde. Hierdoor herstelde de welvaart

zich tussen 1924 en 1929 enigszins, waardoor de naoorlogse politieke onrust en sociale onvrede leken te verdwijnen. Zodra de toestroom van gelden zou stagneren, zou deze echter wel weer oplaaien.

Het feit dat Duitsland niet alleen Nederlands belangrijkste handelspartner was, maar daarenboven de Rotterdamse haven, de doorvoerhandel en de Rijnvaart zo goed als volledig van Duitsland afhankelijk waren, maakte Nederland kwetsbaar. Bovendien is een instabiel monetair systeem bedreigend voor een sterk open economie. Aangezien het pond nog wel werd gebruikt om de meeste internationale transacties af te wikkelen, maar niet langer rustte op een sterke nationale economie, was ook daar sprake van.

Scherp dalende exportprijzen

De Amerikaanse beurspeculatie van 1928-1929 bewoog het *Federal Reserve System (FED)* ertoe geld uit de markt te nemen om speculanten van hun gevaarlijk spel af te houden. De banken die leningen aan speculanten verstrekten, beperkten echter niet de financiering daarvan, maar de leningen aan het buitenland, waardoor Duitsland geen krediet meer kreeg. In Duitsland kwam de stagnatie van de geldstroom op het moment dat de oorlogsschattingen een hoogtepunt bereikten.

Aangezien Berlijn zich politiek niet sterk genoeg achtte om gewoon niet te betalen, moest het de belastingdruk verhogen en overheidsuitgaven verlagen om aan de middelen te komen. Belastingverhogingen bij verlaagde overheidsuitgaven sleuren elke economie in een depressie, waarna ook alle onvrede van de vroege jaren twintig terugkwam.

Na de instorting van de New Yorkse beurs en de beginnende crisis stelde de FED echter weer meer geld ter beschikking en kwamen de kredietstromen weer op gang. De beurskrach van oktober 1929, veelal gezien als het begin van de depressie, gaf Europa feitelijk lucht, maar dat was slechts van korte duur. In agrarische deelstaten van de V.S. kwamen namelijk vele banken in de problemen door agrarische overproductie en inzakkende prijzen, en ze probeerden gelden terug te halen waar die uitstonden, onder andere in Duitsland. Daar resulteerde de economische malaise in verkiezingswinst voor communisten en nazi's. Buitenlandse beleggers haalden daarop hun resterende gelden terug, waarop in de zomer van 1931 de Rijks-

Florence Owens Thompson werd door deze foto, 'Migrant Mother' het - toen nog anonieme - gezicht van de Grote Depressie. Vlak voor de beurskrach in 1929 beviel ze van haar vijfde kind, bij de dood van haar man in 1931 was ze opnieuw in verwachting. Toen de foto gemaakt werd in Californië in 1936, leefden zij en haar kinderen van de (bevroren) groente van het veld en de vogels die de kinderen dood hadden gemaakt. In de jaren daarvoor zwierven ze van stad naar stad en van kamp naar kamp.

□ FOTO: DOROTHEA LANGE

mark instortte. Rijkspresident Von Hindenburg bevroor de buitenlandse schulden en dwong Duitsers voortaan alle deviezen tegen een vaste koers aan de Centrale Bank te verkopen. De invoer werd beperkt tot hoeveelheden waar de Rijksbank deviezen voor had.

Omdat hun Duitse tegoeden bevroren raakten, probeerden vele Nederlandse banken hun liquiditeit te versterken door gelden terug te halen uit Londen. Parijse bankiers volgden dit voorbeeld, waardoor ook Londen in september de Gouden Standaard moest verlaten. De Britten lieten de waarde van het pond nu over aan de markt, waarna deze ongeveer met een derde daalde. De gevolgen hiervan overzag niemand, maar het verbaasde alle deskundigen dat het prijspeil niet in goud, maar in ponden stabiel

BANKIER PLEEGT ZELFMOORD.

Financieele zorgen de oorzaak?

Berlijn, 28 Oct. (H. N.) De bankier Max Cunow werd vanmorgen met een schot door het hoofd dood in zijn slaapkamer gevonden. Het door de politie ingestelde onderzoek laat geen twijfel of de bankier heeft wegens financieele moeilijkheden de hand aan zich zelf geslagen. Dit blijkt o. a. uit een door den overledene achtergelaten brief

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 29 oktober 1929

bleef, waardoor in- en uitvoerprijzen van landen die niet devalueerden, daalden. Nederlandse bedrijven zagen hun exportprijzen, maar ook de prijzen van buitenlandse concurrenten op de Nederlandse markt, met tientallen procenten dalen, terwijl de binnenlandse prijzen, de lonen en allerlei andere kostenposten, bijna stabiel bleven. Het was een faillissementsscenario.

Nederland en de depressie

Tot 1931 leek het in Nederland met de depressie mee te vallen, maar de monetaire ineenstorting van de buurlanden trof het in een gevoelige flank. De gulden raakte overgevalueerd. Aangezien niemand echter vertrouwen had in zwevende wisselkoersen, hield Den Haag vast aan de Gouden Standaard, waardoor het internationale prijspeil veel sneller daalde dan het binnenlandse. Als we de prijsontwikkeling en valutakoersen in Nederland afzetten tegen die in de vijf belangrijkste handelspartners met een vrije munt, dan steeg de wisselkoers van de gulden tussen 1930 en 1935 reëel met 35 procent. Pas de devaluatie van september 1936 maakte deze monetaire achterstand goed. Nemen we een schatting van de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in de berekening mee, dan bleef de concurrentieachterstand in 1935 beperkt tot 17 procent. Het laat zien dat een deel van het bedrijfsleven zich staande hield door effectiever te produceren. Dezelfde productie werd bereikt met minder arbeiders. Het was een oplossing voor die bedrijven, maar het vergrootte de werkloosheid.

In 1932 bereikte de internationale depressie een dieptepunt, waarna in vele landen, onder andere in Duitsland, een opleving volgde. De nazi's stimuleerden deze na hun machtsovername. De groeiende vraag die dit opriep, ging uiteraard ook naar buitenlandse producten, maar omdat Berlijn onvoldoende deviezen had om die te betalen, moest de invoer worden beperkt. Om de politiek van het regime niet in de war te sturen, kwamen er daarop vanaf 1934 nog slechts deviezen beschikbaar als de transactie van voldoende belang werd geacht.

In datzelfde jaar werd de opleving goed merkbaar, waardoor de vraag naar importgoederen aantrok. Verschillende landen, ook Nederland, werden er nu mee geconfronteerd dat hun export naar Duitsland steeg, maar niet werd betaald. Zij namen daarop maatregelen. Tussen Nederland en Duitsland kwam daarop een *clearingregeling* tot stand, dat is een bilaterale regeling waarbij de handel met gesloten beurzen geschiedt. In beide landen int een clearinginstituut de betalingen die aan de handelspartner moeten worden verricht en betaalt uit de verkregen gelden wat de handelspartner moet betalen. Het leidt tot enorme bureaucratie, maar maakt het mogelijk alle handel, mits min of meer in evenwicht, te verrekenen. In verband met dat evenwicht moet de grootste handelsstroom worden besnoeid. Aangezien Duitsland door de hoge clearingkoers

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 29 oktober 1929

van de mark, na de devaluatie van het pond niet meer kon concurreren, verliep de Duitse export moeizaam, en vloeiden er weinig gelden in de clearing voor export naar Duitsland. Vandaar dat dit systeem de handel slechts op een laag pitje in stand hield.

De Nederlandse uitvoer naar Duitsland was in 1936 tot minder dan 50 procent van die in 1929 gedaald. Ook voor de totale handel was 1936 een dieptepunt, 30 procent beneden 1929. Daarvoor bood de devaluatie van de gulden van 1936 een oplossing. De contacten met de wereldmarkt werden hersteld, maar voor de contacten met het zich isolerende Duitsland was dit geen oplossing. In 1929 bedroeg de goederenuitvoer nog immer 34 procent, de goedereninvoer 46 procent van het BBP, maar in 1938 bleken die cijfers nog slechts 21 respectievelijk 29 procent. In het eerste jaar waren de Britse en Duitse markt ongeveer van gelijk belang en ging 21 respectievelijk 23 procent van de export naar die twee landen. In verband met de haven en doorvoer was Duitsland evenwel verreweg de belangrijkste economische relatie. Gedurende de jaren dertig werd Groot-Brittannië de belangrijkste markt. De totale Duitse invoer daalde tussen 1928 en 1934 immers met 68 procent, maar het spectaculaire herstel dat op de depressie volgde, bleef voor wat die invoer betreft beperkt tot 22 procent. Reëel bleef de Duitse invoer op minder dan 40 procent van het niveau van

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 29 oktober 1929

HET VERTROUWEN SCHIJNT VERZEKERD

*De makelaars leeningen met
1.096.000.000 verminderd*

De stemming optimistischer

Onder den indruk van de discontoverhoging te Londen, waardoor de verwachting werd gewekt, dat ook de Federale Reservebank spoedig tot een verlaging van het disconto zou overgaan, opende de beurs in een zeer vaste houding, te meer daar de aankopen voor rekening van de beleggingsmaatschappijen werden voortgezet en ook op grotere schaal dekkingsaankopen plaats hadden. Over het algemeen is de stemming veel optimistischer geworden, zoodat het vertrouwen weer teruggekeerd schijnt. De handel droeg vooral bij de eerste omzetten een zeer levendig karakter, zoodat in het eerste halve beursuur — de beurs begon vandaag pas om 12 uur — 2½ miljoen aandelen van eigenaar verwisselden.

De koersen gaven daarbij over het algemeen flinke verbeteringen te zien. De handel bleef zeer levendig, zoodat de ticker ten achter bleef. Om half twee had de omzet reeds het hooge cijfer van 4½ miljoen aandelen bereikt. De koersen bleven zich in opwaartsche richting bewegen en gaven verbetering van tot 30 punten toe te zien. In het verdere verloop werd de vaste houding nog gestimuleerd door het bericht, dat de Federale reservebank inderdaad tot een verlaging van het disconto had besloten en wel met een vol procent tot 5 %. Ook de berichten over het verloop der beurzen te Chicago, Montreal en elders maakten een zeer gunstigen indruk. Echter konden, doordien winstnemingen plaats hadden, in sommige gevallen de hoogste koersen van den dag niet gehandhaafd blijven, wat echter niet wegnam, dat de markt in zeer vaste

1929 steken en Nederland had daar onder te lijden. Het feit dat ook na de devaluatie van de gulden in september 1936 het herstel verre van compleet bleef, was grotendeels het gevolg van door Berlijn gemanipuleerde monetaire problemen. In 1936 ging nog slechts 16 procent van de goederen-export naar Duitsland.

Oorlog en de Duitse markt

Door de depreciatie van de gulden herstelde de concurrentiepositie zich en was er in 1937 sprake van een herstel van de handel, maar tegenover Duitsland was die concurrentiekracht betekenisloos. Een sterkere concurrentiepositie betekende dat het voor Duitse exporteurs moeilijker werd een plaatsje op de Nederlandse markt te veroveren, waardoor er minder geld in de clearingkas vloeide om de Nederlandse export naar Duitsland te betalen. Alleen doordat Berlijn zijn exportsubsidies verhoogde, volgde op het verlaten van de Gouden Standaard ook een geringe verbetering van die export. Eind 1937, toen de toenemende bewapening de Duitse economie steeds krachtiger stimuleerde, maakte de export naar dat land evenwel weer een terugslag door. De enorme binnenlandse vraag veroorzaakte bij Duitse ondernemers een zekere *Exportmüdigkeit*. In het binnenland konden zij hun producten gemakkelijk kwijt zonder iets te maken te hebben met de administratieve rompslomp die met export en clearing samenhang.

Clearing kon niet voorkomen dat Nederland er gedurende de hele jaren dertig onder te lijden had dat de Duitse economie, aanvankelijk ten gevolge van de depressie, later door deviezenproblemen en een streven naar autarkie (volstrekke economische zelfstandigheid), in zichzelf opgesloten raakte. De depressie in Nederland was in belangrijke mate afgeleid van de Duitse, maar het Duitse herstel dat vanaf 1933 zijn beslag kreeg, was zodanig ingekapseld dat Nederland daar nauwelijks profijt van had. Pas op 15 mei 1940, de dag van de capitulatie, ging de Duitse markt open. Oorlog en bezetting brachten grote economische problemen met zich mee, maar op korte termijn gaf de bezetting Nederland weer toegang tot zijn belangrijkste markt. Aan gezien de exploitatie aanvankelijk de vorm aannam van grootschalige, uit Nederlandse middelen betaalde Duitse orders, kwam de industriële opleving in de tweede helft van 1940 en in 1941 nauwelijks als een verrassing.

Gelatenheid en volgzaamheid

Werkloosheid in Utrecht in de jaren dertig

Erik Nijhof

Sociaal-historicus en docent aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Utrecht

Ondanks enkele relletjes in 1934 leidde de grote werkloosheid in Utrecht in de jaren dertig niet tot veel sociale onrust.

Het uitblijven daarvan was grotendeels te danken aan het werklozenbeleid van gemeente, politiek en vakbeweging, verdedigers van de verzuilde maatschappelijke orde.

Bij strenge kou verstrekke het gemeentebestuur in 1935 voor f 0,05 per liter warm voedsel aan werklozen.

□ UIT: UTRECHT IN WOORD EN BEELD 1935 | HET UTRECHTS ARCHIEF

Werkzoekende afficheert zichzelf op straat in Utrecht.

□ UIT: UTRECHT IN WOORD EN BEELD 26 MAART 1937 | HET UTRECHTS ARCHIEF

Opgeworpen versperingen tijdens Jordaanooproer, Amsterdam juli 1934.

□ COLLECTIE NIOD, AMSTERDAM

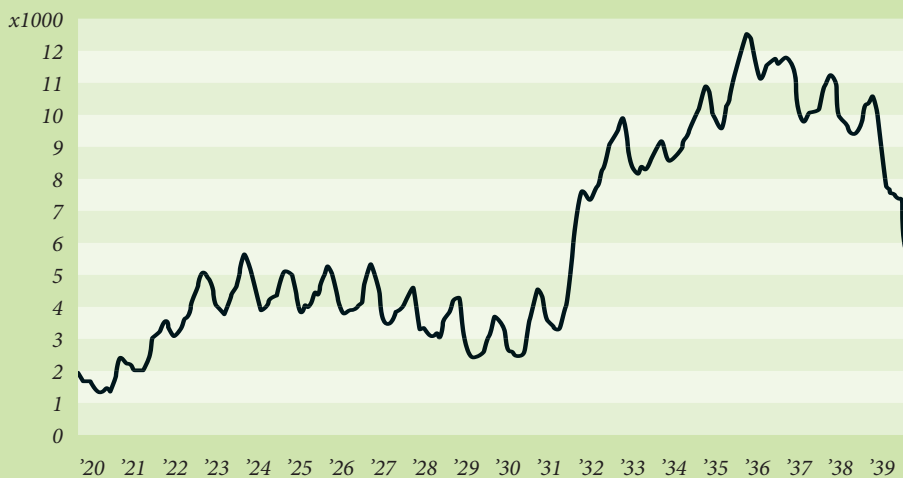
In 1936, op het hoogtepunt van de economische depressie, stonden in Utrecht 12.500 mensen geregistreerd als werkloos. Dat was 8 procent van de totale bevolking en 18 procent van de beroepsbevolking. Het werkelijke aantal lag veel hoger, omdat werklozen die niet voor overheidssteun in aanmerking kwamen – vooral vrouwen en jongeren – niet verplicht waren zich in te schrijven, en velen zagen daarvan dan ook af.¹ De overheid en de gevestigde partijen en organisaties vreesden voor de openbare orde: immers in Amsterdam en Rotterdam waren op 4 juli 1934 werklozen in diverse wijken in beweging gekomen tegen de verlaging van de steunuitkering, wat in de Amsterdamse wijk Jordaan tot een regelrechte opstand had geleid, met opgetrokken bruggen en opgeworpen barricades. Uiteindelijk had het leger de orde moeten herstellen, waarbij zes doden waren gevallen.

Werk van ‘opgeschoten jongeren’

Ook in Utrecht bleef het niet rustig. Op 9 juli 1934 verspreidde de politie met geweld spontane demonstraties rond het stadhuis, ontstaan toen Bastiaanse, voorzitter van de Utrechtse afdeling van de Communistische Partij, de burgemeester vergeefs een petitie tegen de steunverlaging had aangeboden. De steun was voor georganiseerde kostwinners verlaagd van f 13,50 naar f 12,50 per week, omdat ook de prijzen waren gedaald. Die avond braken er relletjes uit in Zuilen, die door de eigen politie niet afdoende konden worden bestreden en die oversloegen naar de aangrenzende wijk Ondiep. Daarop kwam de Utrechtse bereden politie te paard en te motor te hulp. De protesterenden vernielden straatlantaarns om de verlichting onklaar te

maken, bekogelden de politie met straatstenen en strooiden kopspijkers waardoor ze de motorfietsen het rijden onmogelijk probeerden te maken. Uiteindelijk werd de orde hersteld, maar het bleef tot 13 juli onrustig in deze wijken. De pers gaf de communisten de schuld van de ongeregelde heden en de politie deed net als in Amsterdam een inval in het kantoor van *De Tribune*, het communistische dagblad. Deze krant distantieerde zich overigens van de rellen en bestempelde ze als het werk van ‘opgeschoten jongeren’. Gezien de nadruk van deze partij om vooral de arbeiders aan zich te binden en haar voorkeur voor legale protestacties is het aannemelijk dat zij daar inderdaad weinig mee te maken had, net als dat trouwens in de Jordaan het geval was geweest.²

Omvang van de geregistreeerde werkloosheid te Utrecht (jan. 1920 - nov. 1939)

Jan. 1920 - maart 1930: aantallen werkzoekenden; apr. 1930 - nov. 1939: aantallen werklozen.

Hoeveel mensen werkloos waren, was in de jaren twintig en dertig niet exact bekend. Dat had verschillende redenen: de arbeidsbeurzen die gegevens verzamelde over werkloosheid functioneerden niet optimaal en werklozen die niet in aanmerking kwamen voor overheidssteun - vooral vrouwen en jongeren - waren tot 1935 niet verplicht zich in te schrijven als werkzoekend.

Bron: Maandschrift CBS 1920-1939, uit: Nijhof e.a., 'De geesel van onzen tijd'

Bouw hard getroffen door werkloosheid

Dit waren de heftigste rimpelingen die in de jaren dertig de rust in de Utrechtse vijver verstoorden. Gelatenheid en volgzzaamheid waren de overheersende houding van de werkende bevolking, en als we de politieke en sociaal-economische verhoudingen in het Utrecht van die tijd nader beschouwen, is dat eigenlijk ook vrij begrijpelijk. De werkgelegenheidssituatie in Utrecht liet al in de jaren twintig een beeld zien van een constante groep ongeschoolde arbeiders - grondwerkers, sjouwers, venters en kleine kooplieden - die gewoon waren aan onregelmatig werk en periodieke werkloosheid. Een andere groep betrof geoevende of zelfs geschoolde

arbeiders in bedrijfstakken die door hun seizoenskarakter ook veel periodieke werkloosheid kenden, zoals de bouwvakkers. Structurele werkloosheid trof de sigarenmakers wier handmatige arbeid vervangen werd door machines. In de periode 1922-1930 was steeds tussen de 5 en 8 procent van de beroepsbevolking werkloos. Al deze mensen waren al aan werkloosheid gewend en we hoeven dan ook niet verbaasd te zijn dat ze niet in verzet kwamen.³ Na 1930 kwam daar de conjuncturele werkloosheid bij onder invloed van de Depressie. In de tabel (zie p. 126) is te zien in welke mate de werkloosheid een bedrijfstak trof en welke gevolgen dat had voor de totale werkloosheid.⁴

We zouden de heftigste reacties kunnen verwachten bij die groepen die in de jaren 1920 niet waren getroffen door de werkloosheid en in de jaren 1930 wel, vooral als deze werklozen een grote sociale daling te vrezen hadden, doordat ze een vaste baan met een regelmatige inkomen en een zekere maatschappelijk status zouden verliezen. Dat lot trof echter maar een beperkt aantal groepen en dan vooral de oudere arbeiders in die sectoren. Een grote groep jonge werklozen werd gevormd door schoolverlaters (al of niet geregistreerd), die nog geen binding hadden met een bedrijfstak of een beroep. De burgerij maakte zich vooral bezorgd over de jeugdige werklozen, omdat ze van hen de grootste problemen verwachtte. De relletjes in Zuilen en Ondiep leken deze vrees te ondersteunen. Toch was het probleem van tijdelijke aard: zodra de economie weer enigszins aantrok, werden zij als eersten aangenomen. Vormden in 1932 de jongere arbeiders (14 tot 24 jaar) nog bijna 30 procent van de geregistreeerde werklozen, in 1939 was dat nog maar 12 procent. De depressie leidde zo tot een verjonging van het arbeidersbestand.⁶

Georganiseerde werklozen bevoordeeld

In het lenigen van de gevolgen van de werkloosheid speelde het gemeentelijke beleid een belangrijke rol. Dit beleid was erop gericht om het gevaar van sociale daling voor de oudere, in de gevestigde vakbonden georganiseerde arbeiders te verminderen. Over deze politiek bestond tussen de grote politieke partijen in de raad een grote consensus.

De politieke verhoudingen in de stad waren zeer stabiel. De SDAP was na de invoering van het algemeen kiesrecht meestal de grootste partij, met rond de 30 procent van de stemmen.⁷ De katholieke partij RKSP

Structuur werkgelegenheid en werkloosheid in Utrecht jaren dertig

sector	% aandeel van beroepsbevolking in 1930	aandeel werkloosheid per sector %						hoogte van werkloosheid per sector
		1934	1935	1936	1937	1938	1939	
Industrie	42,7							
metaal	12,8	14,6	14,1	13,2	10,8	11,1	10,1	gemiddeld
hout	1,5	2,2	2,3	2,2	2,2	2,1	2,3	hoog
kleding	5,8	2,6	2,4	2,4	2,5	2,4	2,3	laag
voeding	6,4	4,7	4,8	4,8	5,2	5,3	5,1	gemiddeld
grafisch	1,8	1,4	1,3	1,5	1,7	1,7	1,5	gemiddeld
bouw	9,0	21,5	21,7	22,4	21,7	20,6	21,6	hoog
Tertiair	39,9							
handel	16,6	3,9	4,2	4,2	4,4	4,3	4,8	laag
verkeer	13,2	27,5	27,2	27,3	29,0	30,2	30,6	hoog
huishouden	9,2	2,5	2,7	2,7	2,4	2,3	2,6	laag
Losse arbeid	1,3	9,3	9,8	9,7	10,3	10,8	10,9	hoog
Kwartair	14,9							laag

De eerste kolom toont de verdeling van de Utrechtse beroepsbevolking in 1930 over de verschillende economische sectoren, waar nodig uitgesplitst naar bedrijfstak. De meerderheid van de beroepsbevolking werkte in de dienstverlenende beroepen: in totaal 54,8 procent in de tertiaire en kwartaire sector, wat het belang van Utrecht als knooppunt van verkeer en als centrum van bestuur, wetenschap en handel bewees. De industrie was echter ook erg belangrijk voor Utrecht. De genoemde 42,7 procent zou zelfs stijgen tot 44,6 procent als we Zuilen mee zouden rekenen, wat gezien de ruimtelijke en economische verstrengeling van beide gemeenten te verdedigen zou zijn.⁵ De volgende kolommen laten voor de jaren 1934 tot en met 1939 zien welk aandeel de werkloosheid in die diverse economische sectoren had in de totale werkloosheid van dat jaar. Als we dit aandeel afzetten tegen het aandeel van deze sectoren in de totale werkgelegenheid, dan krijgen we een duidelijke indicatie van de mate waarin deze sectoren werden getroffen door de werkloosheid, wat is samengevat in de laatste kolom. We zien dat in de industrie de werkloosheid zeer hoog was voor de bouw en gemiddeld voor de metaal. In de bouw was na 1930 door het uitblijven van opdrachten een abrupt einde gekomen aan de bouwhausse van na 1918. De handel werd niet getroffen, de verkeerssector wel, wat veroorzaakt kan zijn door de stormachtige opkomst van nieuwe vervoersvormen (auto, fiets, bus, tram) waarbij waarschijnlijk een overcapaciteit ontstaan was. De werkloosheid onder de losse arbeiders was eveneens hoog, maar dat was bij deze categorie ook in de jaren twintig al zo geweest. Bij de overheid was de werkgelegenheid zeer gering.

was steeds iets kleiner, maar de twee protestantse partijen ARP en CHU leverden samen steeds ongeveer 25 procent van de stemmen. Omdat de confessionele partijen gezamenlijk een blok vormden konden ze voortdurend op een stevige meerderheid in de gemeenteraad rekenen. Maar belangrijker voor de sociale rust onder de arbeiders was hun beleid, dat erop gericht was de positie van de eigen vakbondsleden te versterken en de gevolgen van de werkloosheid voor hen te verzachten. Van de raadsleden van de RKSP en ARP was gemiddeld een derde afkomstig uit de kringen van de katholieke en protestantse vakbonden (RKVV en CNV), en hieruit werden ook veel wethouders gerecruteerd, vooral die voor sociale zaken. Georganiseerde werklozen, lid van de gevestigde vakbeweging, hadden zich al

voor de ontslaggolf tijdens de Depressie massaal aangemeld voor de werklozenkassen, die verbonden waren met deze vakorganisaties. Van de Utrechtse arbeiders was 80 procent aangesloten bij een werklozenkas.⁸ Het gemeentelijk beleid was er expliciet op gericht, deze georganiseerden een hogere uitkering te verschaffen dan de ongeorganiseerden, die veelal ongeschoold waren en werkten in sectoren met een hoger werkloosheidsrisico. Als de uitkeringsduur voor de leden van de werkloosheidskassen verstreken was, gaf de gemeente hun nog een aanvullende uitkering, om te voorkomen dat ze hetzelfde lage bedrag zouden krijgen als de ongeorganiseerden en de armlastigen; het verschil bedroeg in 1931 ruim f 5,- per week (f 13,50 tegen f 8,10), wat veel was voor die tijd.⁹ Een valide arbeider in de metaal ver-

diende toen rond de f 25,-. Daarnaast hoefden de georganiseerden niet in de rij te staan om te stempelen, maar konden ze bij hun vakbondskantoren terecht, waarvan er veel meer waren dan de stempellokalen voor de steuntrekkers. Ook kwamen ze eerder in aanmerking voor stedelijke werkverschaffing en allerlei sociaal-culturele voorzieningen (cursussen, ontspanningsactiviteiten).¹⁰ Kortom, de heersende politieke partijen zorgden zo goed mogelijk voor hun werkloze achterban, wat mogelijk was door het

Leeghalen van vuilnisemmers was in crisisjaren geen zeldzaamheid.

□ UIT: UTRECHT IN WOORD EN BEELD 22 JANUARI 1937 | HET UTRECHTS ARCHIEF

In december 1937 togen honderden werkloze bouwvakkers naar het Stationsplein om te protesteren tegen het feit dat voor de verbouwing van het Centraal Station door de aannemer niet één werkloze uit Utrecht zelf was aangenomen.

□ UIT: UTRECHT IN WOORD EN BEELD 19 DECEMBER 1937 | HET UTRECHTS ARCHIEF

bestaan van 'eigen' werkloosheidskassen en een brede consensus over het gemeentelijke sociale beleid. De katholieke wethouder Bekker bracht dit tijdens de begrotingsdebatten in 1931 helder onder woorden: 'Bij bijna gelijke uitkering verliest de vakbeweging haar aantrekkingskracht en dit zal de anarchie bevorderen [...] Hier is gezorgd dat er een bepaalde afstand bestaat tussen de mensen die hun sociale plicht wél beseffen en zij die dit niet doen.'¹¹

En de oppositie? Voor de SDAP en het NVV was deze politiek eigenlijk heel aanvaardbaar: ook deze organisaties koesterden een diepe afkeer van ongeorganiseerden. De opname van de sociaal-democraten in het college in 1935 veranderde dan ook niets wezenlijks aan de uitgangspunten van het gemeentelijke beleid. In een sterk verzuilde stad als Utrecht lagen de diepste tegenstellingen niet tussen de grote gevestigde partijen, maar tussen deze partijen en de delen van de bevolking die niet tot die zuilen behoorden.¹² Hun werklozenbeleid zorgde ervoor, dat de belangen van hun georganiseerde achterban werden veiliggesteld en dat hun arbeiders niet snel behoefden te vrezen dat de werkloosheid hen sociaal ver zouden terugwerpen. Daarmee werden hun werkloze leden hecht aan de verzuilde maatschappelijke orde gebonden, die mede daardoor in de jaren dertig ook niet in gevaar is geweest, ondanks de geruchtmakende rellen van 1934.

Noten

- 1 E. Nijhof, P. Schrage en M. Sturkenboom, *'De geesel van onzen tijd'. Een onderzoek naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht* (Leiden 1983) 13-15.
- 2 Idem, 74-75.
- 3 Idem, 14.
- 4 De kolom voor de beroepsstructuur van Utrecht is gebaseerd op de Algemene Volkstelling 1930; de gegevens over de jaren 1934-1939 zijn berekend aan de hand van de Maandschriften CBS, zie: Nijhof, Schrage en Sturkenboom, a.w., 16.
- 5 In Zuilen werkte 63,2 procent van de beroepsbevolking - 2.500 op 4.034 personen - in de industrie. Zie: L. van Vuuren, *Rapport betreffende een onderzoek naar de Sociaal-Economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht* (Utrecht 1938) 127.
- 6 Nijhof, Schrage en Sturkenboom, a.w., 19.
- 7 De aanhang van de SDAP was in Zuilen nog groter, wat gezien de aanwezigheid van belangrijke fabrieken geen verwondering hoeft te wekken.
- 8 Nijhof, Schrage en Sturkenboom, a.w., 24-26.
- 9 Idem, 34-40.
- 10 Werkverschaffing had een slecht imago, maar dit kwam vooral door de ontginningswerkzaamheden ver weg op het platteland: zwaar werk tegen een laag stukloon, huisvesting in oncomfortabele keten. Deze nadelen golden veel minder voor werkverschaffing in en rond de stad, zoals de bouw van stadion Galgenwaard. Zie: Nijhof, Schrage en Sturkenboom, a.w., 46-50 en het artikel van Bettina van Santen in dit nummer.
- 11 *Handelingen Utrechtse Gemeenteraad* 16 oktober 1931.
- 12 C. van Eijl, G. de Groot, E. Nijhof en B. Sanders, 'Het vergeten voetvolk. Een onderzoek naar de leefwereld van SDAP-ers in de Utrechtse wijk Ondiep 1920-1940', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) nr.1, 1-29.

Politiek op straat

Hans Buiter

Techniekhistoricus, verbonden aan de Technische Universiteit Eindhoven en 'verenigingshistoricus' bij de ANWB.

Utrechtse controversen rond de NSB

De crisis van de jaren dertig kwam in Utrecht vertraagd, maar hard aan. Bedrijven zagen hun inkomsten teruglopen en vanaf 1932 schoot het aantal werklozen in de stad omhoog. De crisis maakte een hardhandig einde aan de economische hoogconjunctuur van de tweede helft van de jaren twintig. Bij de schok van de economische crisis kwam ook een politieke crisis. Critici van links en rechts verweten het politiek bestel een gebrek aan daadkracht. Daarnaast zorgde ook de machtsgreep van de nazi's in 1933 in Duitsland voor beroering.

De economische crisis vertaalde zich in faillissementen, prijsverlagingen en in grote aantal werklozen op straat. Maar ook de politieke crisis liet zich in Utrecht voelen. Het colporteren met bladen van elkaar bestrijdende bewegingen nam toe en naar Duits voorbeeld verschenen geüniformeerde leden van de weerafdeling (WA) van de Nationaalsocialistische Beweging (NSB) op straat. Steeds

vaker ontstonden vechtpartijen. Vooral 's zaterdagsavonds op het Vredenburg was het onrustig. Sommigen waren bang dat het geweld een voorbode was van de terreur die de straten van Duitse steden teisterde.

Vechtpartijen op het Vredenburg

'Onze kameraden, die er voor de colportage van ons blad op uitgetrokken waren, kregen niet alleen de lieflijkste scheldwoorden naar het hoofd, maar werden met emmers water en met vuil gegooid, de bladen werden hen uit de handen gerukt enz. Verscheidene malen moest de politie chargeren, om onze colporteurs te ontfangen...', aldus de leiding van de NSB in januari 1933.¹ Kort tevoren was de NSB gestart met het verspreiden van haar weekblad *Volk en Vaderland*.

Begin januari 1933 organiseerde de NSB in het Gebouw van Kunst en Wetenschappen zijn eerste landdag. Zeshonderd leden kwamen opdagen. En in mei 1933 kreeg de beweging zijn eigen hoofdkantoor aan de Oudegracht 35. In 1933 voelde de leiding van de NSB, de Utrechtse provincieambtenaren

Anton Mussert en Cornelis van Geelkerken, zich sterk genoeg om met hun in december 1931 opgerichte beweging naar buiten te treden. Het jaar ervoor hadden ze gebruikt om hun beweging op te bouwen met het werven van leden en organiseren van meer kleinschalige bijeenkomsten. Voor deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen voelden ze zich nog te zwak.

Op het moment dat de beweging in de openbaarheid trad, zorgde dit direct voor relletjes. Utrecht, waar de beweging was opgericht en zijn hoofdkwartier had, werd het decor van rellen. Vooral het colporteren van *Volk en Vaderland* door in uniform gestoken WA-mannen riep veel reacties op. 'Fascisme is moord', kregen de colporteurs regelmatig naar het hoofd geslingerd. In juli en augustus 1933 kwam het herhaaldelijk op het Vredenburg tot soms massale gevechten tussen WA'ers en omstanders. De Utrechtse kranten berichten er telkens over. Opvallend is volgens de berichten vooral dat het publiek de WA'ers aanviel. De politie nam herhaaldelijk de NSB'ers in bescherming. Dat de toenmalige commissaris van politie lid van de NSB was, was gunstig voor de beweging. Het geweld was voor het gemeentebestuur reden om eind 1933 een tijdelijk verbod af te kondigen op het colporteren met bladen op straat. Het geweld was hiermee echter niet van de baan. In sommige gevallen was het dragen van een partij-insigne al genoeg voor een confrontatie.

Winkeliers in het nauw

In dezelfde periode vaardigde het gemeentebestuur een verbod uit om drukwerk te verspreiden of borden mee te voeren in de onmiddellijke omgeving van de Jaarbeurs. De aanleiding voor dit verbod waren protesten van

Affiche tégen warenhuizen en vóór de middenstand dat NSB'ers plakten op winkelpanden die te koop stonden.

□ COLLECTIE KB, DEN HAAG

het *Algemeen comité tot verweer tegen terreur en vervolging in Duitsland* tegen de deelname van Duitse bedrijven aan de najaarsbeurs van 1933. Leden van het comité deelden op het Vredenburg bij de ingang van de Jaarbeurs pamfletten uit tegen handel met Duitsland en demonstreerden er met borden. Toen een rechtszaak van de jaarbeursdirectie tegen de demonstranten op niets uitliep, greep het gemeentebestuur in. De SDAP keerde zich in de raad als enige tegen het verbod op dergelijke acties. De NSB groeide ondertussen. Tijdens de tweede 'landdag' op 7 oktober 1933 trok de beweging tien maal zo veel belangstellenden als acht maanden ervoor. Zesduizend leden en sympathisanten kwamen op het Vredenburg in de grote zaal van de Jaarbeurs en in Tivoli (toen nog aan de Kruisstraat) bijeen. De beweging telde op dat moment 21.000 leden. Een forse tegenslag was het verbod op het NSB-lidmaatschap dat de regering invoerde voor ambtenaren. Mussert en Van

Geelkerken wilden hun politieke activiteiten niet stopzetten en namen per 1 mei 1934 ontslag bij de provincie. Toen in januari 1934 werd opgeroepen tot een boycot van winkeliers die de NSB steunden, ontstond grote commotie. Huis-aan-huis werden in Utrecht pamfletten verspreid met namen van winkeliers met NSB-sympathieën. Het anonieme pamflet riep de bevolking op de genoemde bedrijven te boycotten. Bekende tegenstanders van de NSB als het Utrechtse *Bureau voor actie en propaganda tegen fascisme en communisme* en de plaatselijke secretaris van de Communistische Partij Holland H.J. Bastiaanse distantiëerden zich ervan. De NSB reageerde zelfverzekerd. NSB-er ir. W.O.A. Koster pochte op een vergadering met middenstanders - een groep waaronder de NSB nogal actief was - dat het pamflet veel te weinig namen bevatte. Koster verzekerde zijn gehoor dat de NSB het voor de middenstanders opnam in deze crisistijd. Hij riep uit dat 'de middenstand

Mussert inspecteert de wacht voor het gebouw van K&W en brengt de fascistische groet tijdens de eerste landdag januari 1933 in Utrecht.

□ COLLECTIE NIOD, AMSTERDAM

wordt weggedrukt tussen enerzijds het aantal van de arbeiders en aan de andere kant de macht van de grootbedrijven'. Dit, terwijl volgens Koster de middenstand 'de beste groep van onze samenleving is, de groep waar de minste afwijkingen en de minste strubbelingen voorkomen'.²

Ook de bestaande middenstandsorganisaties reageerden verontwaardigd. De boycotoproep was aanleiding voor de oprichting van een *Algemeen Middenstands Actie Comité Utrecht* (AMACU). Een verzoek van dit comité aan de gemeente om zulke pamfletten te verbieden, werd echter niet ingewilligd. Het comité had wel zoveel invloed dat de voorzitter in 1935 in de Utrechtse raad werd gekozen als vertegenwoordiger van de partij *Gemeente-belang*.

Al was deze partij geen NSB-organisatie, de boodschap ervan was wel fel gericht tegen het bestaande politieke bestel. Ze was in eigen woorden 'wars van de politiek, zoals wij thans bij diverse groepen te aanschouwen krijgen, een [...] versnippering, waaraan de belangen van de bewoners worden opgeofferd'.³ De raadsverkiezingen van 1935 leverden ook een andere doorbraak op: voor het eerst nam ook de SDAP deel aan het college van B&W, samen met katholieke en antirevolutionaire wethouders.

Gevechten rond de statenverkiezingen

De NSB deed niet mee aan de gemeenteraadsverkiezingen in 1935, wel aan de statenverkiezingen in dat jaar. In de aanloop van deze verkiezingen nam

het politiek straatgeweld weer toe. 1934 was in dit opzicht een rustiger jaar geweest dan 1933. In winkelstraten in de binnenstad, de Nachtegaalstraat, en in Ondiep en in de Betonbuurt deden zich in het voorjaar van 1935 verscheidene rellen voor en braken gevechten uit. Op zaterdagavonden oefende de politie extra toezicht uit op het Vredenburg om discussies tussen voor- en tegenstanders van de NSB in goede banen te leiden. Justitie greep hard in. Zo werd op 15 april 1935 tegen een jonge communist twee maanden cel geëist wegens een aanval met een fiets op een colporterende NSB'er.⁴ Vooral in arbeidersbuurten stuitten NSB'ers op fysieke weerstand. Zo vond op 15 april 1935 een gevecht plaats tussen bewoners van de Eligensteeg en pamflette-

rende NSB'ers. De politie maakte een eind aan de gevechten door de strijdende partijen met getrokken sabel uiteen te drijven.⁵

De uitslag van de statenverkiezingen sloeg in als een bom. Bij deze eerste verkiezingen waaraan de NSB meedeed, behaalde de beweging vanuit het niets landelijk bijna 8 procent van de stemmen. In het stabiele politieke landschap van dat moment was dat ongekend. In haar bakermat Utrecht scoorde de beweging meer dan 10 procent.

Een analyse van de resultaten in de verschillende Utrechtse wijken leert dat de NSB de grootste aanhang had onder de middenklasse. De hoogste percentages haalde de NSB in Oog in Al (18,3 procent) en in de noordelijke binnenstad (18,2 procent). Bij dat laatste percentage is het relevant om te weten dat winkeliers toen nog vaak boven hun winkel woonden. De Maliebaan en

Het Vredenburg was in de jaren dertig herhaaldelijk het toneel van politieke rellen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Verkiezingsaffiches Provinciale Statenverkiezing 1935

omgeving was goed voor bijna 15 procent van de stemmen en het Wilhemipark voor 13 procent.

Brede tegenbeweging

De winst van de NSB was voor de geschokte tegenstanders reden om zich te heroriënteren. De campagne van de gevestigde partijen tegen de beweging had overduidelijk weinig effect gehad. Het verzet tegen de NSB werd breder, vooral ook toen de internationale situatie dreigender werd en de NSB radicaliseerde. De inval van Italië in Abessinië (Ethiopië) in 1936 en de militarisatie van het Rijnland door Duitsland deed de spanningen oplopen. Dat Mussert in 1936 een bezoek bracht aan Hitler en zich solidair met hem verklaarde, deed de steun voor de NSB afnemen. Gematigder leden keerden de beweging de rug toe en radicalere types stroomden toe. De Nederlandse bisschoppen spraken zich in 1935 onomwonden uit tegen

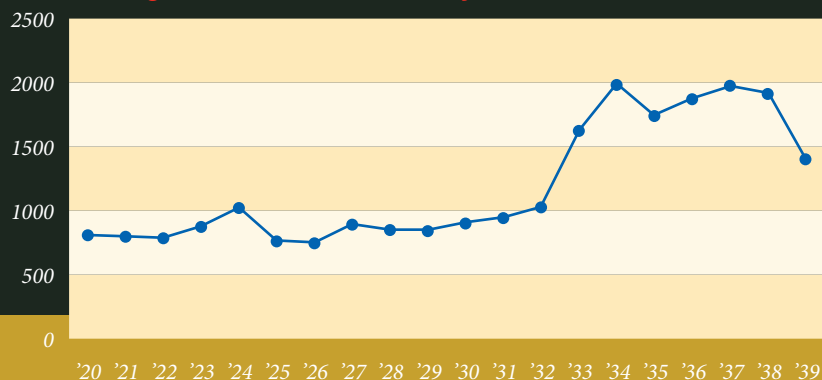
de NSB. In 1936 vaardigde de synode van de gereformeerde kerken voor zijn leden een verbod uit op het lidmaatschap van de NSB.

Belangrijk was de oprichting van de beweging *Eenheid door Democratie* (EDD) in de zomer van 1935. Het doel van deze landelijke beweging was vorming van een massabeweging tegen het nationaalsocialisme en vergroten van het democratisch besef. Net als de NSB wilde Eenheid door Democratie een nationalistische beweging zijn, alleen wel met behoud van de parlementaire democratie. Uniek voor het verzuilde Nederland van die dagen was dat in de beweging liberalen, confessionelen, sociaaldemocraten en niet-partijgebonden mensen samenwerkten. Nadrukkelijk streefde Eenheid door Democratie ernaar een volksbeweging te zijn en geen comité dat louter brochures uitgaf of ingezonden brieven in kranten schreef. De organi-

satie werd energiek en professioneel op poten gezet. Net als de NSB gaf de beweging een eigen blad uit, organiseerde het massabijeenkomsten en voerde het actief campagne op straat. Ook het hoofdkwartier van EDD werd in Utrecht gevestigd, in de Stationsstraat. De locatie was goed gekozen. Alle wandelaars van de binnenstad naar het station kwamen erlangs. Het pand was voorzien van propaganda-leuzen en raambiljetten.

De grootste activiteit ontplooidde Eenheid door Democratie bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937. Terwijl NSB'ers in verkiezingstijd in een steekpartij in de Sterrenwijk verwickeld raakten, verspreidde EDD huis-aan-huis strooibiljetten met de oproep om niet op nationaalsocialisten of communisten te stemmen. De biljetten waren uitbundig voorzien van de Nederlandse driekleur.

Aantal gevallen van 'straatschenderij'

Eenheid door Democratie maakte slim gebruik van het optreden van haar tegenstander. Toen het eigen hoofdkwartier in de Stationsstraat door NSB-ers beklad werd, maakte Eenheid door Democratie de gevel niet direct schoon, maar voorzag die van een bord met het opschrift 'Dit huis is verontreinigd door de beweging die in haar vaandel voert: tucht, orde, solidariteit van de bevolkingsklassen'. Het eigen blad en het *Utrechtsch Nieuwsblad* maakten er uitvoerig melding van. Opvallend ook was de veranderende berichtgeving in de kranten over het politiek straatgeweld. Waar eerder in de berichtgeving de NSB-ers vaak als slachtoffer van geweld werden neergezet, golden ze nu als daders.

Isolement en radicalisering

Tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 leed de NSB een grote nederlaag. Landelijk haalde ze 4,22

Het betreft diverse overtredingen tegen de afgekondigde verordeningen op het gedrag op straat. De grafiek toont een duidelijke toename van de overtredingen na 1932 (Cijfers: Statistische Berichten Gemeente Utrecht 1920-1939; overgenomen uit E. Nijhof e.a., *Geesel van onzen tijd*).

procent en thuisbasis Utrecht maar een fractie meer: 4,5 procent. De aanhang van de beweging bleek meer dan gehalveerd. De afdeling Utrecht van Eenheid door Democratie vierde de nederlaag van de NSB met een feestelijk diner in hotel Kasteel van Antwerpen aan de Oudegracht.

De NSB was in een isolement geraakt, waar ze verder radicaliseerde en zo de kloof met de rest van de samenleving vergrootte. Bij de verkiezingen van 1939 zou blijken dat de omvang van de NSB-aanhang verder teruggelopen was. De bijdrage van Eenheid door Democratie aan deze terugval was substantieel. Net als de NSB pleitte deze beweging voor

samenwerking tussen verschillende bevolkingsgroepen, organiseerde haar aanhang actief, voerde ze op moderne manier campagnes en overgoot ze alles met een nationalistische saus. Net als de NSB was ook Eenheid door Democratie een middenklassenbeweging. De NSB was met eigen methoden verslagen. Ook het straatgeweld had zich tegen de beweging gekeerd.

Noten

- 1 Volk en Vaderland, 28 januari 1933.
- 2 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 9 januari 1934.
- 3 Strooibiljettenverzameling verkiezingen 1935.
- 4 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 16 april 1935.
- 5 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 18 april 1935.

Voornaamste gebruikte bronnen

Buiter, H. en F. Rovers, *Een waardig antwoord. Een onderzoek naar anti-fascisme in Utrecht in de jaren dertig*; verslag doctoraal werkgroep Rijksuniversiteit Utrecht (Utrecht 1984).
Meyers, Jan, *Mussert. Een politiek leven* (Amsterdam 1984).
Nijhof, E., P. Schrage en M. Sturkenboom, *De geesel van onzen tijd. Een onderzoek naar werkloosbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht* (Leiden 1983).

Utrecht, L. Elisabethstraat.

Veel winkeliers sympathiseerden in de jaren dertig aanvankelijk met de NSB. Een eventueel lidmaatschap van de beweging hielden ze echter meestal verborgen.

□ HET UTRICHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Tussen 1931 en 1935 daalden de lonen van arbeiders met bijna 20 procent en het zou nog jaren duren voordat ze weer net zoveel verdienden als voor de Grote Depressie. Wie geen werk had, was er nog slechter aan toe. De crisis trof (bijna) iedereen, ook in een relatief 'rijke' gemeente als Zeist.

R.P.M. Rhoen

Gemeentearchivaris in Zeist en
redactielid van Oud-Utrecht

Zeist tijdens de crisis van de jaren dertig

In de Miljoenennota die op Prinsjesdag in 1931 werd gepresenteerd, schreef de minister van Financiën, Jhr. Mr. D.J. de Geer: 'Wij rijden op het oogenblik economisch en fiscaal in een nevel, waarin niet al te ver vooruit kan worden gezien, en waarin bij het schaarsche licht, dat ons gegeven is, voor veiligheid op den nabijzijnden weg zoo goed mogelijk dient te worden gewaakt.' Twee jaar na de beurskrach van Wall Street begon Nederland de gevolgen ervan te ondervinden.

De woorden van De Geer doen vermoeden dat de regering geen antwoord wist op de economische crisis die de wereld in zijn greep had. Behalve dan misschien de invoering van een tijdelijke accijnsverhoging op de benzine van f 0,03 per liter. Een prijsverhoging die in Zeist, een plaats waar veel inwoners een auto bezaten, gevoeld zal zijn. Zeist stond nog meer economisch onheil te wachten.

Zeist glijdt de crisis in

Na het ineensinken van de aandelenmarkt in Amerika op 24 oktober 1929 – *Zwarte Donderdag* – vermoedde Zeist niet de gevolgen daarvan te voelen. De beide plaatselijke kranten maakten in hun eerstvolgende editie geen melding van de gebeurtenissen op de beurs van New York. Bij de behandeling van de gemeentebegroting 1930 eind september was de teneur dat de toestand van de gemeentefinanciën vrij gunstig was. Het gemeentebestuur verwachtte blijkbaar geen financiële problemen.

De in het kader van de werkverschaffing door jeugdige werklozen opgehoogde Stuifheugel aan het einde van de Oranje-Nassaulaan in Zeist, 1939.

□ GEMEENTEARCHIEF ZEIST, TOPOGRAFISCH-HISTORISCHE ATLAS - FOTOCOLLECTIE

De gemeentelijke dienst van de Arbeidsbemiddeling schreef in zijn jaarverslag over 1929: 'De stand der arbeidsmarkt, was gedurende het jaar 1929, in deze gemeente vrij gunstig. In de onderscheidene industrieën en in het bouwbedrijf kwam werkloosheid van eenige beteekenis bijna niet voor.' Drie jaar later was de situatie geheel anders: 'Tengevolge van den steeds slechter wordende economischen toestand, werd de

stand der arbeidsmarkt gedurende het jaar 1932 ongunstig beïnvloed. Zoowel de bouwvakken als de bedrijven hadden meer of minder van de verslechtering te lijden.'

In het bedrijfsleven daalden de lonen in rap tempo. Zo verdienden bijvoorbeeld een timmerman en een metselaar in 1931 f 0,70 per uur, in 1935 bedroeg hun uurloon f 0,58. Van ongeschoolden daalde het uurloon van f 0,55 naar f 0,45.

Het hertenkamp in het Zeisterbos aan de Woudenbergseweg, circa 1937

□ GEMEENTEARCHIEF ZEIST, TOPOGRAFISCH-HISTORISCHE ATLAS - FOTOCOLLECTIE

De economische crisis trof alle sociale klassen. Ook beter gesitueerden en zakenmensen. Het gemiddeld inkomen daalde gedurende vijf achtereenvolgende jaren. Daarna begon het inkomen wel weer te stijgen, maar vóór 1940 werd het peil van 1929 niet meer bereikt.

Recessie treft ook de rijken

Het verloop van het zuiver belastbaar inkomen voor de Rijksinkomstenbelasting is een maatstaf voor de koopkracht. De vermindering daarvan in Zeist tijdens de recessie is zichtbaar in tabel 1. Voor de Rijksinkomstenbelasting werd het inkomen van het voorgaande jaar als basis aangehouden.

bevolking uit. Na 1930 zette een (scherpe) daling in van het aantal aangeslagenen en in 1936 was hun aandeel gedaald tot ongeveer 20 procent van de bevolking. Het percentage aangeslagenen in de hogere inkomensklassen lag hoger dan het landelijke gemiddelde. Het gemiddelde vermogen voor de Rijksvermogenbelasting daalde van f 133.000,- in 1929 tot f 91.000,- in 1938.

Groeiende werkloosheid

Voor de Tweede Wereldoorlog was Zeist een gemeente met voor een belangrijk deel een rentenierende bevolking. In 1930 was meer dan 60 procent van de bevolking, inclusief de kinderen tot 15 jaar, zonder beroep. Daar-

ruim 1.500 mensen werk. Met de fabrieken van Gerritsen & Van Kempen, Gero en Sola binnen zijn grenzen, was Zeist de zilverstad van het land. De wasindustrie was ook belangrijk voor de werkgelegenheid. Waserij Burger, de grootste waserij ter plaatse, had in 1934 250 man personeel in dienst.

De recessie veroorzaakte in een hoog tempo grote werkloosheid. De grootste werkloosheid kwam vooral voor onder de bouwvakkers en metaalbewerkers, juist de arbeidskrachten van de belangrijkste werkgevers in Zeist. Aan het begin van de jaren dertig stagneerde de bouw. De banken verstrekten haast geen bouwkrediet en hypotheek en er was maar weinig animo om een huis te kopen. In 1932 was van het aantal werkzoekenden circa 60 procent uit het bouwvak afkomstig en 20 procent uit de metaalnijverheid. Na enkele jaren trok de bouw weer voorzichtig aan. Huizen werden als beleggingsobject gekocht, de prijzen van de bouwmaterialen bleven dalen en er werd weer meer krediet verstrekt. De concurrentie tussen de aannemers was echter hevig. In het bouwbedrijf was het voor Zeister werklieden moeilijk om werk te vinden. Bij het aanbesteden van bouwprojecten werd dat meestal gegund aan aannemers van buiten Zeist, vooral uit kleinere plaatsen, waar lagere lonen werden betaald. Het gemeentebestuur was actief om de opdrachtgevers over te halen om toch vooral arbeiders uit Zeist aan te nemen. Zo schreef het gemeentebestuur aan de Gregorius Stichting te Utrecht die in 1931 in Zeist aan de Kroostweg een schoolgebouw met een internaat bouwde: 'zooveel mogelijk Zeister werklieden in dienst te nemen.'

De tabel op de volgende pagina laat de grote toename van de werkloosheid na 1931 zien. En de cijfers zijn geflatteerd, omdat de personen die sinds 1932 in de werkverschaffing te werk waren gesteld hierin niet zijn opgenomen.

tabel 1

Belastingjaar	Basisjaar	Aantal aangeslagenen	Bedrag van zuiver inkomen in guldens	Gemiddeld inkomen per aangeslagene in guldens
1930-1931	1929	7.784	24.597.440	3.160
1931-1932	1930	7.957	24.093.796	3.028
1932-1933	1931	7.833	21.995.064	2.808
1933-1934	1932	7.563	21.125.143	2.661
1934-1935	1933	7.581	19.657.533	2.593
1935-1936	1934	6.932	18.778.788	2.709
1936-1937	1935	6.846	18.217.206	2.661
1937-1938	1936	6.982	18.453.426	2.643
1938-1939	1937	7.486	20.294.546	2.711
1939-1940	1938	7.721	21.340.844	2.764

De gegevens tonen de gevolgen van de recessie voor de rijkere inwoners. Hun aantal maakte in 1929 ruim 30 procent van de

naast telde de gemeente veel forensen. De metaalindustrie en de bouwsector waren de grootste werkgevers. Zij verschaften aan

tabel 2

Jaar	Aantal inwoners	Aantal werklozen
1931	24.878	214
1932	25.327	558
1933	26.296	480
1934	27.335	504
1935	28.509	623
1936	29.691	786
1937	30.782	663
1938	31.728	733
1939	32.674	528

De gemeentelijke Arbeidsbeurs speelde een belangrijke rol in het vinden van werk op de arbeidsmarkt. Het aantal werkzoekenden dat er stond ingeschreven steeg van 2.474 in 1930 tot 4.527 in 1932 – de piek – om daarna te dalen tot 3.583 in 1938. In 1939 steeg het aantal werkzoekenden met 750. In de genoemde jaren lukte het de Arbeidsbeurs om respectievelijk 934, 1.457, 1.285 en 1.765 werkzoekenden aan werk te helpen. De laagste vraag van de werkgevers naar personeel was in 1934, de grootste in 1939.

Werkverruiming en werkverschaffing

In de winterperiode liet het gemeentebestuur reguliere werkzaamheden, die in de begroting waren opgenomen, uitvoeren door werklozen. Deze werkwijze werd al voor de recessie gevolgd. In 1931 werd een nieuwe regeling ingevoerd voor het tewerkstellen van werklozen. De filosofie was dat de degenen die steun ontvingen er ook voor moesten werken. Ze konden maar voor drie weken te werk worden gesteld.

Bedroeg het aantal tewerkgestelde werklozen in het verslagjaar 1929/1930 62, in het volgende verslagjaar was dit aantal gestegen tot 401 en in 1932 bedroeg het zelfs 440. In de jaren tot 1938 schommelde hun aantal sterk van 176 in 1934 tot 353 in 1937. Uit de cijfers van de werkverruiming blijkt de invloed van de slechte conjunctuur op de arbeidsmarkt.

Om de werkloosheid te bestrijden werd door het gemeentebestuur in 1932 de werkverschaffing ingesteld. In de werkverschaffing werden projecten uitgevoerd die anders onder die economische omstandigheden niet zouden zijn uitgevoerd ('waarbij de loonpost zoo groot mogelijk is, terwijl de post "andere kosten" zoo klein mogelijk is'). De gemeente kreeg hiervoor van het Rijk een subsidie in het loon dat de werklozen ontvingen. Zeist ontving een rijkssubsidie van 25 procent.

Tot de werkzaamheden hoorden de aanleg, en/of verbetering van wegen, fiets-

Bureau voor jeugdregistratie te Zeist

Jhr. Mr. M. L. van Holthe tot Echten, burgemeester van Zeist, opende in het Slot officieel het bureau voor jeugdregistratie, dat bedoelt 'n onderzoek in te stellen naar het doen en laten van de schoolvrije jeugd tusschen 14 en 24 jaar, en zoo noodig te komen tot arbeidsbemiddeling.

De heer G. A. van der Giesen, de directeur van het bureau, zet voor de autoriteiten het doel van dit werk uiteen: „Ons bureau kent geen loketten, het zal ons doel zijn, door te dringen tot de vele vragen en moeilijkheden, waarmede onze jeugd tobt.”

Opening van Bureau voor Jeugdregistratie Zeist

□ BRON EN DATUM KNIPSSEL ONBEKEND, WAARSCHIJNLIJK UIT
UTRECHT IN WOORD EN BEELD

en voetpaden, diverse rioleringen, parken, plantsoenen en vijvers. De Stuifheuvel aan de Oranje-Nassaulaan werd opgeworpen, de hertenkamp aan de Woudenbergseweg en een boomkwekerij in het Zeisterbos werden aangelegd.

Tewerkgesteld werden degenen die in de Steunregeling waren opgenomen, ongeacht hun beroep. Het aantal tewerkgestelden in de werkverschaffing bedroeg in 1932 140 per week en in de jaren daarna: 60 (1933), 33 (1934), 44 (1935), 26 (1936) en 33 (1937).

In 1938 ging het gemeentebestuur over op de zogenaamde werkplanmethode.

tabel 3

Jaar	Aantal werklozenkassen	Totaal aantal leden	Aantal leden die een uitkering ontvingen	Totaal aantal dagen werkloosheid
1929	37	683	248	6.736
1930	41	793	298	7.296
1931	50	1.095	457	14.181
1932	53	1.143	670	24.852
1933	52	1.166	644	26.168
1934	50	1.133	607	22.158
1935	54	1.103	538	18.377
1936	52	1.119	568	21.381
1937	54	1.171	474	17.760
1938	59	1.252	468	17.155
1939	57	1.342	432	14.183

De nieuwe vijver in het Zeisterbos, circa 1937

□ GEMEENTEARCHIEF ZEIST, TOPOGRAFISCH-HISTORISCHE ATLAS – FOTOCOLLECTIE

Dat systeem was gericht op daling van de werkloosheid, maar tevens op een nuttige besteding van de hiervoor beschikbaar gestelde overheidsgelden door het laten uitvoeren van openbare werken. Een betere verdeling van het beschikbare werk werd bereikt door invoering van een wachttijd na een werktijd. Het voordeel voor de tewerkgestelde werklozen was dat hun inkomen met 12,5 procent steeg.

Korting op gehakt en ziekenfondspremie

De werklozen ontvingen een uitkering op grond van de *Steunregeling voor werkloze arbeiders* van 1932, die herhaaldelijk werd gewijzigd. Niet elke werkloze kwam in aanmerking voor een uitkering op grond van die regeling. Als de aanvrager in de Steunregeling werd opgenomen, ontving hij een stempelkaart, die hij dagelijks op de Arbeidsbeurs moest laten afstempelen.

Op den duur hadden veel (grote) steuntrekkende arbeidersgezinnen behoefte aan kleding, schoeisel, beddengoed enzovoort. Die steun werd – in natura – verleend door het op 6 januari 1932 geïnstalleerde Cri-

sis Comité Zeist. Elk jaar stelden het Rijk en de gemeente een gelijk subsidiebedrag beschikbaar. Na opheffing van het Nationaal Crisis Comité op 1 mei 1936 werd ook het plaatselijke comité opgeheven. Het Comité Steunverlening, dat tot in de oorlogsjaren heeft bestaan, zette het werk deels voort.

Daarnaast konden de steuntrekkers tegen een sterk gereduceerde prijs margarine, vet, rundvlees en gehakt in blik, groente en vis kopen. Verder konden ze gebruik maken van een gunstige spaarregeling en een korting op de ziekenfondspremie.

Ter uitvoering van het *Werkloosheidsbesluit* 1917 subsidieerde de gemeente de werklozenkassen van de arbeidersverenigingen. Wie een uitkering uit een werklozenkas wilde krijgen, moest lid zijn van een georganiseerde arbeidersvereniging. Niet-georganiseerde werklozen waren aangewezen op de werkverschaffing of de armenkassen.

Bestrijding van armoede

Het Burgerlijk Armbestuur merkte bij het uitvoeren van zijn taak de gevolgen van de economische crisis. In de jaarverslagen over 1929 en 1930 is sprake van betrekkelijk kalme

tabel 4

Jaar	Aantal inwoners	Aantal ondersteunden	Aantal ondersteunde werklozen
1929	23.053	457	281
1930	23.898	442	142
1931	24.878	562	203
1932	25.327	485	159
1933	26.296	528	148
1934	27.335	587	118
1935	28.509	676	104
1936	29.691	796	114
1937	30.782	842	165
1938	31.728	940	252
1939	32.674	926	216

JEUGDIGE WERKLOOZEN

jaren. In 1931 kondigde zich de verslechtering van de economische toestand aan. De werkloosheid was gedurende het hele jaar groter dan andere jaren. Over 1932 zegt het bestuur: 'De aanhoudende slechte tijdsomstandigheden maken den arbeid der armverzorging echter steeds moeilijker.' Zelfs enkele beter gesitueerden moesten zich op het kantoor van het Burgerlijk Armbestuur melden. De algemene toestand van het economische leven verslechterde in 1933. Veel zakenmensen en particulieren zagen zich uiteindelijk genoodzaakt steun aan te vragen. 'Voor de betrokkenen in menig geval een moeilijken gang', aldus het bestuur. Het jaar 1934 bracht geen verbetering. De tijdsomstandigheden dwongen tot bezuinigingen en het levenspeil moest op een lager niveau worden bijgesteld. In de volgende jaren bleef de economische toestand tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog slecht. De kleinere recessie van 1937 gaf weer een toename te zien van het aantal werklozen dat steun ontving van het Burgerlijk Armbestuur. Naast het Gemeentelijk Armbestuur verleenden elf kerkelijke en zeven particuliere instellingen van weldadigheid steun. Ook die instellingen zagen hun uitgaven stijgen. Van de diaconie van de N.H. Gemeente te Zeist stegen de kosten van ruim f 17.000,- in 1931 tot bijna f 22.000,- in 1935.

Arbeidsconflicten

Al heerste er werkloosheid, dat betekende niet dat de arbeiders uit angst voor ontslag overal mee akkoord gingen. Er deden zich in de crisisjaren meerdere malen arbeidsconflicten voor. Tussen 1933 en 1939 werd tenminste zeven keer gestaakt. De stakingen deden zich meestal voor in de bouwwereld. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog trok de Nederlandse economie weer aan. 'De voortdurende verruiming van werkgelegenheid, voornamelijk in de metaalindustrie en bouwbedrijven, had tot gevolg een vermindering van het aantal werklozen in verhouding tot dat van het jaar 1938', aldus het jaarverslag van de Zeister Arbeidsbeurs over 1939.

Het zand wordt van heuvels in het bosch achter den Stuijtheuvel gelegen, afgegraven en in kip-lorrie's per rail naar de plaats van bestemming vervoerd.

Door bemiddeling van de Gem. Arbeidsbeurs te Zeist zijn een 20-tal jeugdige werklozen, wier leeftijd varieert van 18—24 jaar, in de gelegenheid gesteld zich bezig te houden met het ophoogen van de z.g. Stuijtheuvel in het Kerckebosch gelegen.

Men zal zeggen dat dit geen productief beteekent doch het behoeft geen betoog dat de bedoeling voorziet de jongelui, althans voor eenigen tijd, van het geest doodende nietsdoen te ontslaan.

En hoewel er in zandkruien niet veel geest schuilt wordt er door de deelnemers aan dit werk, tijdens een goed verdeelde dagtaak in deze omgeving, een flinke dosis gezondheid opgedaan.

Ledigheid is des duivels oorkussen en gedachtig dit spreekwoord mag een woord van waardeering voor hen die het initiatief namen zeker niet onuitgesproken blijven. Wanneer de tot tijdelijke zandwerkers gepromoveerde jonge mensen straks weer een normale werkkring zullen

In cirkel: moeten de gevulde lorrie's tegen den bestaanden heuvel opgeduwd worden, de weg terug gaat zoo men ziet op rolletjes!

'Jeugdige werklozen'

□ UIT: UTRECHT IN WOORD EN BEELD 2 MAART 1938

Bronnen

- Archief der gemeente Zeist, 1906-1945, inv.nrs. 201, 206, 346-348, 945-947, 2085, 2091 en 2092; Gemeentearchief Zeist.
- Archief van het Burgerlijk Armbestuur (niet geïnventariseerd); Gemeentearchief Zeist.
- Mulder, R., *De gemeente Zeist. Een economisch- en sociaal-geografische studie* (Rotterdam 1943).

‘De schreeuw om recht, om brood, om zon’

Utrechtse schrijvers over de crisis

De economische crisis van de jaren 1930 liet de literatuur bepaald niet onberoerd. Schrijvers als Albert Kuyle, Kees Crone en Clare Lennart reageerden elk op hun eigen manier. Fel aanklagend, alleen maar weemoedig of nuchter registrerend. Allemaal met typisch Utrechtse accenten.

Eigentijdse romans, korte verhalen en gedichten typeren een periode trefzekerder en indringender dan de statistieken van de instanties en de latere historische studies. De statistieken geven niet meer dan dorre cijfers en de geschiedschrijvers komen pas achteraf aan het woord en presenteren bovendien hun eigen beeld. In Utrecht was het in de crisisjaren een literaire drukte van belang en bij veel schrijvers speelden sociale motieven een grote rol.¹

In de jaren twintig was er een geruchtmakend maar nogal elitair, in Tilburg uitgegeven, katholiek literair tijdschrift dat *Roeping* heette. Tien jaar later zorgde de Utrechtse schrijversgroep rond *De Gemeenschap* (ondertitel: *Maandschrift voor Katholieke Reconstructie*) voor een heel ander geluid, waarbij de sociale betrokkenheid als splijtzwam fungeerde. In de jaren dertig moesten schrijvers niet alleen hun positie bepalen tegenover de ‘revolutie van rechts’, die in Europa gaande was, maar ook tegenover de maatschappelijke crisis die vanaf 1929 het klimaat in Nederland voor een groot deel bepaalde. *De Gemeenschap*, een tijdschrift dat op de eerste verdieping van Oudegracht 55 zijn centrum had, was een onderneming van jonge mensen, allemaal twintigers, met een sterke artistieke bevlogenheid, maar ook met een scherp sociaal inzicht.

Albert Kuyle in de beginjaren van *De Gemeenschap*.

□ FOTO UIT: BIJVOET, DE GEMEENSCHAP (AMSTERDAM 1986)

Beeld 'Man met schuifrompet' (C.C.S. Crone) van Hans Bayens te vinden in de Bruntenhof.

□ FOTO: JAPIOT, WIKIMEDIA COMMONS

Hoeden en petten

De publieke aanklager was de aan de Lauwerecht geboren Albert Kuyle (Louis Kuitenbrouwer, 1904 - 1958), die in de maandelijkse rubriek *Hagel*, een vaste bijdrage geschreven in een soort vooroorlogse Gerrit Komrij-stijl, keer op keer de sociale wantoestanden vooral in zijn eigen katholieke milieu meedogenloos geselde.² Het destijds van veel kansels verkondigde leerstuk 'God heeft de standen gewild' was het aambeeld waarop hij telkens weer hamerde. Met een sardonische grijns waarschuwde hij de kapitaalkrachtige lezers van *De Maasbode* toch op hun hoede te blijven voor 'het socialisme, en het nog ergere communisme'. Het kapitalisme was als vijand nog niet ontdekt, want, nietwaar, waakzaamheid was nodig dat 'het katholieke begrip *liefdadigheid* niet verward wordt met het socialistische begrip *recht*'. In Kuyle's roman *Harten en brood* (1933) kan elke Utrechter - de stad wordt overigens nergens expliciet genoemd - met gemak de zondagse kroegenwandeling van de arbeider *Kras* reconstrueren. Kuyle was begonnen als dichter en had al in zijn bundel *Seinen* (1924) 'de schreeuw om recht, om brood, om zon' laten horen, die hij daarna in verhalen en opiniërende artikelen zou vertalen. Zijn schets

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van *Oud-Utrecht*

over 'het kleden van het Kerstkind', waarbij op de armen-school een kind wordt aangekleed met de afleggettjes van leeftijdgenootjes van de burgerschool, is een van de schrijnendste portretteringen van de standenmaatschappij die we kennen. Overal waren die standsverschillen merkbaar, op school, op straat waar het publiek verdeeld was in hoeden en petten, tot in de kerk toe, waar achterin kosteloze armenbanken zonder leuning stonden. In de novelle *Werkverschaffing* uit 1931 is het verhaal te lezen van Kees Veenendaal, die bij het stempelen een briefje meekrijgt met de mededeling dat hij ergens ver van huis mag gaan spitten voor 'de verbetering van bestaande beken'. De misère is overal, maar de maatschappij is druk met de Gouden Standaard en de wetten over invoerbeperkingen uit het buitenland. Het feit dat Kuyle later politiek jammerlijk zou ontsporen in antisemitisme en fascisme doet niets af aan het feit dat hij als weinig anderen de sociale wantoestanden heeft aangeklaagd. Met tekenende details (f 11,- steun

Oudegracht 55, derde en vierde huis van rechts, ca 1910; op de eerste verdieping kwam de redactie van *De Gemeenschap* bijeen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘waarvoor drie mensen bij Dorrius kunnen eten’, merknamen zoals Rijnbende en Blooker, de literprijs van de melk) die nergens anders te vinden zijn.

Het komt nooit meer goed

Als Kuyle de Komrij van de sociale crisis is, is Crone haar Carmiggelt. Kees Crone (1914-1951) is geen aanklager maar een melancholieke mijneraar en schrijver van miniatuurtjes die een wereld van treurnis oproepen.³ Een Utrechtse wereld die voor de wandelaar nog na te lopen is, meest langs de singels en door de stegen en straten van de oude, vooral zuidelijke binnenstad. Voor hem lag daar de vooroorlogse armoede - zijn naar omvang bescheiden werk ontstond tussen 1935 en 1940 - voor het oprapen. De Nieuwekamp is zo'n straat waar de crisis hard heeft toegesla-

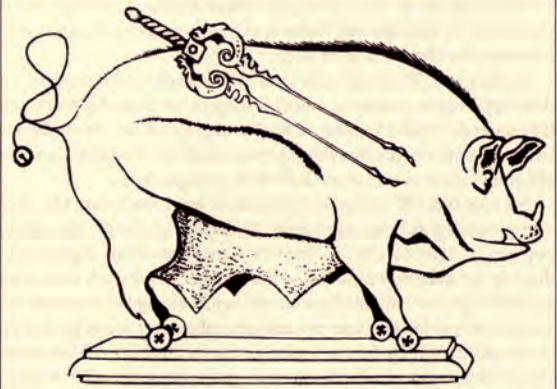

C.C.S. Crone, klaar voor een wandeling.

□ FOTO: LETTERKUNDIG MUSEUM (UIT FRANS CRONE, HET UTRECHT VAN C.C.S. CRONE, BAARN 2001)

DE TANG EN HET VARKEN

DOOR E. WICHMAN

Titelpagina *De tang en het varken* van Erich Wichman.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

gen en waar ‘De Rooy met zijn gezin en anderhalve stoel op het plaveisel was gezet’. De *Man met schuiftrompet*, een bronzen beeld van Hans Bayens te vinden in de Bruntenhof, is welhaast de belichaming van de crisis in de stad. Toen het werd onthuld in 1979, kwam Simon Carmiggelt van zijn bewondering voor ‘het treurige en komische’ in Crone’s werk getuigen, dat zijn eigen schrijverschap blijkbaar op weg heeft geholpen. Het kleine leed van kleine mensen is hun gemeenschappelijke thema. Voor Crone is dat naast het familieleed vooral het sociale leed in Utrecht. Zijn biograaf Pieter van Wissing heeft dan ook terecht opgemerkt: ‘Wie Utrecht in crisistijd wil leren kennen, kan niet om Crone’s werk heen.’ Hij vult met zijn beheerste weemoed aan wat Kuyle aan harde feiten neerzet. In Crone’s proza hoor je de Utrechtse praten op hun vaak schampere en tegelijk verlegen toon, met de lange uithalen van de klinkers om aan te geven dat het allemaal niet veel voorstelt en dat het zeker nooit meer goed komt.

Scharrelaars en kleine lieden

Een groot bewonderaar van Crone was de schrijfster Clare Lennart (1899-1972), die Utrecht, waar zij in 1926 kwam wonen, al even romantisch vond.⁴ Ook zij werd er echter dagelijks geconfronteerd met de gevolgen van de economische crisis, waarover zij als kamerverhuurstster aan de Steenweg uit ervaring kon meespreken. In haar roman *Mal-*

lemolen (1936) is de hoofdpersoon een depressieve hospita aan de Nicolaasweg in wie zij veel van zichzelf kwijt kon. Het verhaal gaat over kamerverhuur, alledaagse al dan niet nette armoede en de worsteling het hoofd boven water te houden van de volksbuurttypen die ze voortdurend onder haar raam voorbij zag komen. Ook in *Huisjes van kaarten* (1939) treden de winkeliertjes op, de vaak benepen Utrechtse scharrelaars en de kleine lieden. Wat Ina Boudier Bakker deed voor de min of meer 'gezeten' burgerij, deed Clare Lennart voor de sappelaars, steuntrekkers en winkeliertjes: het registreren van hun dagelijkse beslommingen en pogingen om overleefd te blijven, in voor het lezersgevoel van nu wel erg uitgesponnen en breedsprakige verhalen.

De grijsheid van de stad

Het typische 'crisiskarakter' van Utrecht was niet beperkt tot het decennium 1930-1940. Hier verdient William/Dirkje Kuik (1929/1977-2008) te worden genoemd, die pas na de oorlog aan het woord kwam, maar werd geboren in een huisje aan de Oude Kamp dat werd verhuurd door het katholieke armbestuur. Het rafelige en provinciale Utrecht van de crisisjaren was levenslang haar inspiratiebron, zowel voor haar verhalen en gedichten als voor haar grafisch werk. Het verval en de grijsheid van de stad zijn haar echte en bijna enige onderwerp, en het is geen toeval dat zij doorbrak met een boek dat *Utrechtse notities* heette.

De schrijver en beeldend kunstenaar Erich Wichman (1890-1929), non-conformist van beroep, bewonderaar van Mussolini en propagandist van de Amsterdamse straatfiguur Had-je-me-maar (Nelis de Gelder) belichaamt vooral de onzekerheid en de ontworteling van de tien vooroorlogse jaren. In zijn uitvoerige satire *De tang en het varken* uit 1917 roept hij een beeld op van het Utrecht van 'de stinkende achterbuurten vol zwam, ongedierte, drek en rolronde raten'. Aan het slot somt hij op waar die te vinden zijn: 'Vischersplein, Jufferstraat, Vossegat, Springweg, Lombok, Transvaal, Vogelenbuurt, Wijk C...'

Ook andere schrijvers verbeeldde het Utrechtse leven. In het dichtwerk *Awater* van Martinus Nijhof gaat het vooral over kantoorheren, maar op het Vreeburg staan toch ook arbeiders 'in blauw werkpak', wellicht wachtend op iemand die hen kan gebruiken. En dan was er de kinderboekenschrijver W.G. van de Hulst, die als bovenmeester van de Diaconieschool aan het stuk Jutfaseweg dat 'het schrale end' heet, zijn herinneringen heeft geschreven (1940) aan het leven tussen de steenovenarbeiders langs de Vaartserijn.

Het meest aangrijpend is misschien het gedicht *Smartlied van een Werklooze*, afgedrukt op een enkel velletje papier, huis aan huis verspreid in de 'betere' buurten en vervaardigd door iemand die op straat is gezet en zijn leed in dit zelfgesmede vers uitzingt.⁵ 'Wordt antwoord opgehaald', staat er in vet zwart onder. Met de bedoeling er een paar centen mee te vangen waarvoor de dichter zijn afnemers altijd dankbaar zal blijven. Geen literatuur, wel een literaire bron van betekenis, die aldus eindigt:

*U, die mij helpt uit hoogen nood
Die door het koopen van mijn verzen
Mij in mijn armoede helpt aan brood.*

'Smartlied van een Werklooze'.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Noten

- 1 Voor een overzicht van het letterkundige toneel in Utrecht: Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen* (Utrecht/Antwerpen 1970), en: Hans van Straten, 'Literatuur in Utrecht 1923-1973', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1973, 97-125.
- 2 Over Kuyle: Th.A.P. Bijvoet, 'Kuitenbrouwer, L.M.A.', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 (s-Gravenhage 1989) 369-371. 'Het triestige Kerstekind' werd gepubliceerd in *De Gemeenschap* februari/maart 1929 en opgenomen in: Michel van der Plas (samensteller) *Uit het rijke Roomsche Leven* (Utrecht 1963) 175-176. De novelle *Werkverschaffing* is opgenomen in Herman Pijfers (samenstelling), *Kinderen van hun tijd. Verhalen uit een katholiek verleden*. (Z.p. 1993) 97-110.
- 3 P.W.van Wissing, 'Kees Crone', in: *Utrechtse biografieën* 1 (Amsterdam/Utrecht 1994) 41-45. Crone's verhalen zijn gebundeld in *De schuiftrompet, verzameld proza*. Amsterdam, Querido, vierde druk 1996.
- 4 A. Dirkse-Balhan, 'Clare Lennart', in: *Utrechts Biografieën* 3 (Amsterdam/Utrecht 1996) 106-110.
- 5 Afgedrukt in: Frans Crone, *Het Utrecht van C.C.S.Crone* (Baarn 2001) 156.

Zoals in heel Nederland, werden in Utrecht tijdens de crisisjaren meerdere werkgelegenheidsprojecten uitgevoerd. Naast de meest bekende - Galgenwaard en de uitbreiding van het Julianapark - betrof het een lange reeks van openbare werken, variërend van de opgraving op het Domplein tot de demping van de Vleutensche Wetering en de ophoging van het spoor. Van sommige trekken de bewoners nog steeds profijt.

Vanaf eind 1930 liepen in Utrecht de werkloosheidscijfers sterk op. In dat najaar was het aantal ingeschreven werkzoekenden gestegen tot 5.000 en iedere maand werden het er meer: bijna 8.000 in 1932 en bijna 10.000 weer twee jaar later. Naast de sociale ontwrichting voor de getroffen Utrechters betekende het ook voor de gemeente zelf een bijna ondraaglijke financiële belasting vanwege het toenemende aantal steunuitkeringen dat verstrekt moest worden tegenover het dalen van de inkomsten uit de gemeentebelasting.

Omdat de effecten pas met enige vertraging in de gemeentebegroting terechtkwamen - 1929 en 1930 waren nog gunstige jaren - werd aanvankelijk gekeken naar werkverruiming: openbare werken waarvan

de uitvoering al bij raadsbesluit was vastgelegd en waar onmiddellijk werklozen konden worden ingezet. Zo'n project was de demping van de Vleutensche Wetering tussen de Oude Rijn en de Steenovenweg. Ook het dempen van de Moesgracht in de Croeselaan kwam in aanmerking, evenals een plantsoenaanleg bij de Hofstede Chartroise (het oude poortgebouw was in 1928-30 gerestaureerd) en de aanleg van een plantsoen in de Balijelaan. Het streven was om zoveel mogelijk werklozen in te zetten en daarom moest, indien mogelijk, handarbeid het gebruik van machines vervangen. Helaas gooide de Provincie roet in het eten: Gedeputeerde Staten onthield haar goedkeuring aan de begroting. Zij waren niet overtuigd van het nut van diverse werken,

met uitzondering van het dempen van de Vleutensche Wetering. Dit werk zou dan ook gedurende de rest van het decennium deels met werklozen worden uitgevoerd.

Werkverschaffingsplannen

Vielen de eerste projecten vooral binnen het kader van de werkverruiming, in 1932 besloot B&W een aantal grote projecten als werkverschaffing op te voeren. Rijk en Provincie hadden beide geld beschikbaar om een hoog percentage van het arbeidsloon voor deze projecten te subsidiëren. Het Rijk betaalde 40 procent van de arbeidskosten, de Provincie 12,5 procent. Bij werkverschaffing ging het om grote projecten waarbij ook ongeschoolden ingezet konden worden. Bij de voorgestelde projecten

Werkverschaffing en werkverruiming in Utrecht, 1932-1940

Het Julianapark: de grondophoging, plantsoenaanleg en de bouw van een theehuis werden uitgevoerd door jonge werklozen. Op de foto, uit 1935, zijn ze bezig met het graven van een drainagesleuf.

speelde naast het aantal arbeidsuren ook de productiviteit - het nut - een belangrijke rol. Een werk dat na gereedkomen tevens opbrengsten zou genereren, maakte een grotere kans op toestemming van het ministerie van Sociale Zaken, de Provincie en niet in de laatste plaats de eigen gemeenteraad, die immers ook toestemming moest geven. In 1932 werden de volgende werken voorgesteld: de verbetering van het sportterrein De Groote Kuil (Maarschalkerweerd en Galgenwaard)¹, de aanleg van een zweminrichting met speelweide bij Ondiep (het Noorderbad), de uitbreiding van het Julianapark, het stratenplan 'Jaffa' inclusief een park (het Majellapark) en de verbouwing van het stadhuis. Voor elk van deze werken gold dat toestemming verkrij-

gen geen sinecure was. De besluitvorming over plannen als de Maarschalkerweerd en het Noorderbad verliepen vlot, over andere moest lang onderhandeld worden. Ook het voorstel in 1934 voor de aanleg van een renbaan en motorcrossbaan in Mereveld kreeg redelijk snel medewerking.

Paarden en motoren

De plannen voor Mereveld waren exemplarisch voor een succesvol werkverschaffingsproject. De grond - gelegen in de gemeente Bunnik - was eigendom van de gemeente Utrecht en de huurder (een landbouwer) wilde ervan af. Het voorstel

behelsde een combinatie van paardenrenbaan en motorsportcircuit. De motivatie klonk optimistisch: 'Voor beide takken van sport bestaat zoowel in de stad als in de provincie groote belangstelling [...] Utrecht is een provincie van bloeiende paardenfokkerij en motorraces trekken tegenwoordig ook overal elders een talrijk publiek [...] Aan gunstig gelegen banen voor deze doeleinden bestaat een zeker gebrek. Ongetwijfeld biedt de ligging van Utrecht in het midden van het land uitstekende exploitatie-mogelijkheden voor een gecombineerd banencomplex. Daarbij heeft reeds een aantal belangstellende personen het voor-

De demping van de Vleutensche Wetering (nog te zien links op de foto) tussen de Billitonkade en de Steenovenweg werd in de jaren dertig in twee fasen uitgevoerd. Een deel van het werk werd niet langer door machines, maar door werklozen gedaan. Foto uit ca. 1934.

nemen te kennen gegeven, om bij de totstandkoming van de banen een Naamloze Vennootschap te stichten, die de sportinrichting zal huren en de exploitatie daarvan op zich zal nemen'.² Dit laatste speelde ongetwijfeld een belangrijke rol, want zo leverde het project ook na oplevering een structurele bijdrage aan de economie. 'De aanleg van de banen en de verdere inrichting van het sportpark leent zich in het bijzonder voor de werkverschaffing, omdat een groot deel van de aanlegkosten uit arbeidskosten bestaat.' De totale kosten bedroegen f 65.800,- waarvan f 42.000,- aan arbeidskosten. 'De werken zullen 2000 manweken geven'. De bijdrage van het Rijk (ministerie van Sociale Zaken) bedroeg 40 procent, een bedrag van f 16.800,-. De aanvraag werd in 1934 gedaan en toestemming werd vlot verkregen. In 1938 was het werk gereed.

Omvangrijke spoorwegwerken

Utrecht wenste ook graag te profiteren van grote infrastructurele werken die van landelijk belang waren. Zo was er de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal, dat nu genaderd was tot Utrecht zelf. Dit werk nam het

Rijk ter hand, maar Utrecht wenste hier ook zelf aan mee te werken in het kader van de werkverschaffing. Het bestuur streefde naar tewerkstelling van vooral Utrechtse werklozen (40 procent). Een ander groots werk, dat al decennia (sinds 1906) op het verlanglijstje van de gemeente stond, was het opheffen van de barrièrewerking van de spoorwegen aan de westzijde van de stad. In 1931 was door het Rijk een zogenaamde 'Kleine Commissie' geïnstalleerd die de plannen daadwerkelijk zou gaan uitwerken, met namens de gemeente directeur Openbare Werken L.N. Holsboer. Het in 1935 gepresenteerde plan bestond uit het ophogen van de spoorbanen naar de noordwestzijde en zuidoostzijde middels viaducten bij de Bleekstraat en de Albatrosstraat, in het verlengde van de Kanaalstraat, bij de Amsterdamsestraatweg en de Boerhaavelaan en in de Hoofddijk. Over de Vaartserijn en de Vecht moesten verhoogde bruggen komen. Het Rijk zou de kosten voor de verhoging en de werken ten behoeve van de aan-

sluiting op maaiveld voor haar rekening nemen, ter grootte van ruim 8 miljoen gulden. De gemeente vond het werk van zo'n belang dat ze de aansluiting op het maaiveld op de bestaande stad voor haar rekening wilde nemen (f 900.000,-), maar dan wel als dit werk onder de werkverschaffing gerekend mocht worden. Daartoe begon ze onderhandelingen met het in 1934 opgericht Werkfonds. Het Werkfonds financierde werkgelegenheidsprojecten à fonds perdu (zonder teruggaaf), of tegen een rente van 2,5 procent en met een teruggaaf over maximaal 40 jaar (aan te vangen na voltooiing van het werk). Utrecht hoopte ook op een bijdrage van de Provincie, die immers profiteerde van een beter bereikbare stad. Door handenarbeid toe te passen in plaats van machines ('indien 't werk dit toestond') zouden zo'n 3 à 400 arbeiders gedurende vier tot vijf jaar werk hebben. Utrecht sprak af met de spoorwegen dat voor dit Utrechtse werk 70 procent van alle arbeiders uit Utrecht zou worden gerekruteerd.

Aanleg van de speelweide bij het Noorderbad in Ondiep. Aan een zwembad in deze nieuwe wijk bestond al langer behoefte. Het was ook een productief project: een zwembad leverde na voltooiing immers inkomsten op.

Nieuw bos voor lichaam en geest

Niet alle voorstellen voor werkverruiming en werkverschaffing werden daadwerkelijk uitgevoerd. Sommigen haalden niet eens het stadium van een globaal plan. Toen in 1934 bekend werd dat het Rijk opnieuw een enorm bedrag beschikbaar stelde voor projecten en het Werkfonds werd opgericht, bedachten diverse raadsleden in Utrecht plannen. Zo suggereerden ze om de Leidsesterijn te dempen, 1.000 particuliere woningen te verbeteren, een ondergrondse parkeergarage onder het Vredenburg te bouwen en de Oudegracht W.Z. tussen Viebrug en Stadhuisbrug te verbreden middels een verplaatsing van de werfmuren of overkluizing van de werf.

Van andere voorstellen is niet direct te achterhalen of ze uiteindelijk in het kader van de werkverschaffing zijn uitgevoerd of toch als 'gewoon werk' tot stand kwamen (wanneer het Rijk geen subsidie gaf). Hieronder vallen de restauratievoorstellen voor een aantal kerktorens, het asfalteren van diverse straten, de aanleg van een aantal bruggen over het Merwedekanaal (waaronder de Spinozabrug) en werkzaamheden ter voltooiing van de rondweg. Naast deze vrij

conventionele infrastructurele werken (op de parkeergarage Vredenburg na), werd één oud plan uit de kast gehaald, dat meer tot de verbeelding sprak: het bosplan.

Al in 1924 was in het kader van werkgelegenheid een voorstel gedaan om een bos aan te leggen aan de westzijde van de stad. Die werd als onaantrekkelijk ervaren en de aanleg van zo'n bos zou voor de stad in het algemeen een grote aanwinst zijn, ook in het licht van de voortschrijdende bebouwing en 'open terreinen waar de stadsbevolking verfrissing van lichaam en geest kan vinden'.³ Het was de bedoeling een bos te creëren met verhoogde open plekken, waar de bezoeker 'plotselinge vergezichten heeft over het land en op de stad Utrecht met hare Dom en andere torens'. Er werden twee locaties bedacht: een min of meer rechthoekig bos nabij Welgelegen, tegenover den Hommel en het Homeopatisch Ziekenhuis en een langgerekt bos tussen Jutfaseweg en de Galecopperdijk. Het plan kreeg echter weinig handen op elkaar: Gedeputeerde Staten zagen het nut ervan

niet in en het Rijk ruziede lange tijd met de gemeenteraad over de hoogte van de vergoeding voor de werklozen.⁴ De genadeklap kwam toen het tracé voor het aan te leggen Amsterdam-Rijnkanaal bekend werd: dat liep dwars door het geplande bos.

In 1938 werd het bosplan echter weer uit de la gehaald, mede naar aanleiding van het succesvolle Amsterdamse Bosproject. Opnieuw werden twee locaties voorgesteld: het terrein Liesbosch (80 ha) aan de zuidzijde van de stad tussen Merwedekanaal en Amsterdam-Rijnkanaal, waarbij het Merwedekanaal tot aan de Leidseweg ter lengte van 2,5 kilometer als roeibaan zou worden ingericht. Het tweede terrein was gelegen bij Park Voorn (100 ha), aan de oostzijde van het Amsterdam-Rijnkanaal en doorsneden door de rijksweg A2. Dit plan kreeg de voorkeur van de Directeur Gemeentewerken, mede vanwege de aanwezigheid van 'de mooie aanleg en zwaar opgaande geboomte' van park Voorn. Wel zou in beide gevallen het bos grenzen aan buurgemeenten (Jutfaas, Vleuten, De Meern) en daarom

De tribune van Mereveld werd geheel uitgevoerd in hout, achter de tribune werd een licht verharde toegangsweg aangelegd waarover de 'automobielen van de bezoekers zoo dicht mogelijk de tribune kunnen naderen'. Foto uit: Utrecht in Woord en Beeld 1938.

mocht er 'zo weinig mogelijk ruchtbaarheid' aan gegeven worden en moest bij uitvoering een grenswijziging plaatsvinden. Utrecht vreesde dat de buurgemeenten valselijk zouden willen profiteren door 'parasitaire bebouwing op te richten.' Helaas werd het bosplan onmiddellijk afgeschoten door de chef Financiën. Hij meende dat de chef van Openbare Werken 'te sterk onder den indruk is van het Amsterdamsche Bosplan'. Anders

dan de Amsterdammers hadden de Utrechtse 'de onmiddellijke nabijheid van polderlandschap, bosch en hei, van riviergezichten en plassen'. En natuurlijk vond hij het een 'onproductief plan', het leverde niets op en kostte alleen maar geld, dat bijvoorbeeld veel beter aan een nieuwe rioolwaterzuivering uitgegeven kon worden. De discussie over het bosplan speelde tot in 1939 en daarna werd er niets meer van vernomen.

Uitgraven en opgraven

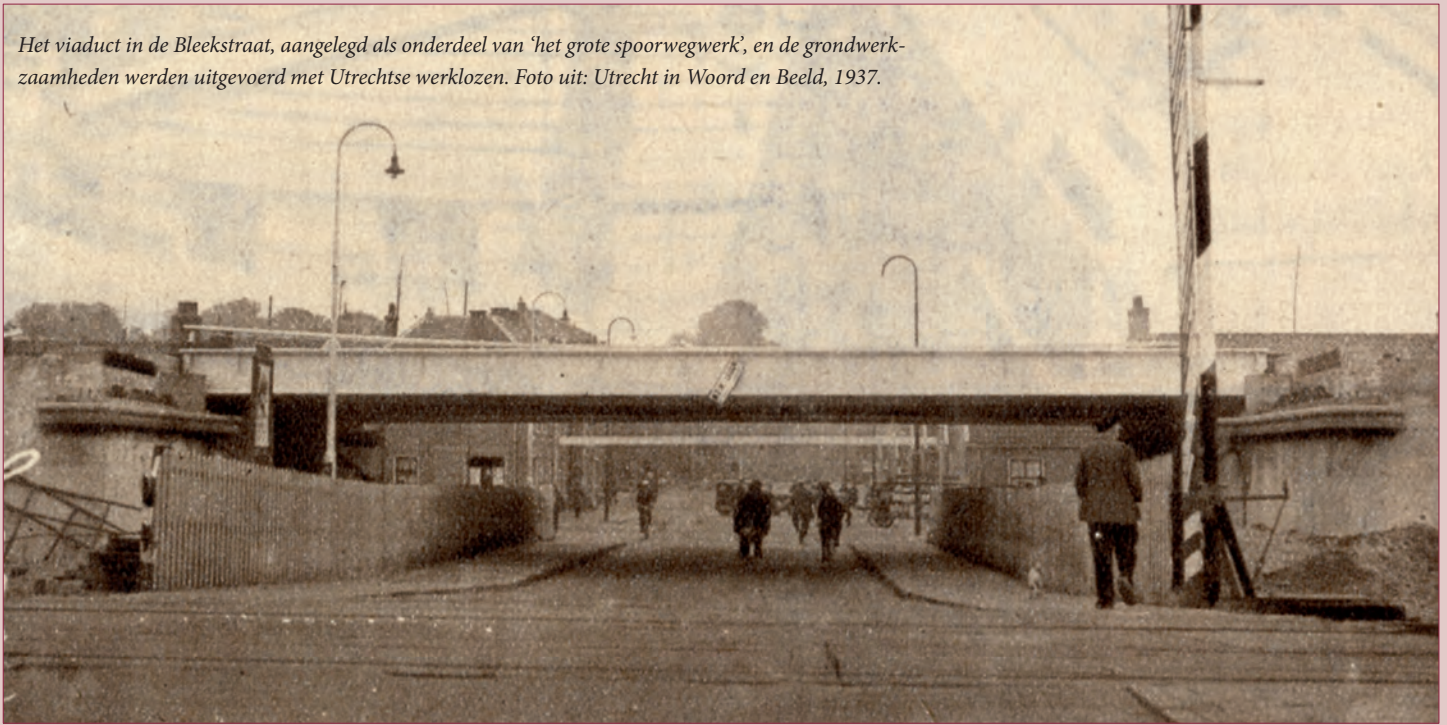
Andere voorgestelde plannen (een rioolwaterzuivering in Pijlsweerd, een badhuis in Rivierenwijk, het stratenplan Halve Maan, een zwembad in Oog in Al, het doortrekken van de Alexander Numankade, een nieuwe brandweerkazerne op het Paardenveld enzovoort) en ook de praktijk van de uitgevoerde plannen bieden aanleiding tot veel meer interessante verhalen, waarvoor de ruimte hier echter ontbreekt. Zo waren er plannen waarvoor met name jeugdige werklozen - 17 tot 21 jaar - werden ingezet. Dat gold bijvoorbeeld het Julianapark. Het leverde een langere arbeidstijd op, gemiddeld schatte men 'jongensweken' op het vier- of vijfvoudige van de 'manweken'. Voor de aanleg van het Julianapark stonden 300 manweken tegenover 1.600 'jongensweken'. Wel moest bij werkverschaffing aan jongeren 'eenige leiding van vaklieden' aanwezig zijn en ook deze vaklieden werden betaald met werkverschaffingslonen.⁵

Een van de bijzondere werkgelegenheidsprojecten was die 'ten behoeve van de bewaring van het historisch aanzien van de stad'.⁶ Het was de opgraving op het Domplein 'onder leiding van prof. Dr. C.W. Vollgraff' die diverse jaren achter elkaar met werklozen werd uitgevoerd. Zij kregen het standaardloon van f 0,46 per uur. Bij regen werden de eerste drie uur niet vergoed, voor de volgende regenuren stond een vergoeding van f 0,37 per uur. Rijk en Gemeente betaalden elk de helft van de opgraving.

De opgraving van prof. Volgraff op het Domplein, 1936. Hier 'ontdekte' men voor het eerst de Romeinse oorsprong van Utrecht. Overlevering wil dat Volgraff niet gelukkig was met de inzet van werklozen, uit vrees voor onbekwame lieden.

Het viaduct in de Bleekstraat, aangelegd als onderdeel van 'het grote spoorwegwerk', en de grondwerkzaamheden werden uitgevoerd met Utrechtse werklozen. Foto uit: *Utrecht in Woord en Beeld*, 1937.

Een groots werk

Ten tijde van crisis bezuinigen lokale overheden vaak op onderhoud en beheer. Toch kunnen we door het aantal en de omvang van de openbare werken in de jaren dertig in Utrecht, al dan niet daadwerkelijk uitgevoerd in het kader van de werkverschaffing, niet anders dan onder de indruk zijn. Een groot aantal infrastructurele werken werd uitgevoerd of in aanvang genomen. Daarnaast werden openbare scholen opgeknapt, rioleringen aangelegd (Marnixlaan, woningbouw Jaffa) of verbeterd (tussen Biltstraat en Biltse Grift) en werd er een begin gemaakt met het verwijderen van de tramrails. Ook in 1939 waren de plannen nog voortvarend (voltooiing van de rondweg) en rustig doorgerekend tot ver in de jaren vijftig. Pas begin 1940 werd duidelijk dat er een dreiging van een geheel andere orde speelde. In de nieuwe voorstellen voor werkverschaffing ging het toen om het graven van loopgraven, de aanleg van schuilkelders en het inrichten van de posten voor luchtbescherming. Uiteindelijk zou de stad direct na de Tweede Wereldoorlog kunnen profiteren van en voortbouwen op het vele werk dat in de crisisjaren was verricht.

Noten

- 1 Het plan 'De Groote Kuil' was een werkgelegenheidsproject uit 1923 dat voorzag in de aanleg van vier voetbalvelden en een wielersbaan in Maarschalkerweerd. Hoewel het project in 1927 gereed kwam, had het vanwege de slechte grasmat nooit gefunctioneerd. In 1932 werd besloten de grond af te graven en een nieuwe laag aan te brengen. Vanwege militaire bezwaren werd het hoofdvoetbalveld met een atletiekbaan verplaatst naar de overzijde van de Kromme Rijn: Galgenwaard. Op 21 mei 1936 vond de opening plaats. Zie: G.J. Röhrner, 'De bouw van het stadion Galgenwaard', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 54 (1981), nr. 9, 137-142.
- 2 Alle citaten uit: Het Utrechts Archief, Gedrukte Verzameling 1934. Nr. 188/26/15 O.W. Aanleg banen voor paarden- en motorsport op Mereveld. November 1934.
- 3 Alle citaten uit: Het Utrechts Archief, Gedrukte Verzameling 1924. No. 6088/4 O.W. Plan Bosaanleg.
- 4 Het Rijk stelde als voorwaarde voor zijn subsidie een uurloon van f 0,40 tot f 0,48 met een maximum van f 23,04 per week. De gemeenteraad van Utrecht maakte hier ernstige bezwaren tegen en wenste een uurloon van f 0,45 tot f 0,54 (maximaal f 25,92 per week), zoals ook bij de Groote Kuil op dat moment werd betaald. En dat bedrag vond men al weinig.
- 5 Het inschakelen van vaklieden leidde wel tot hogere kosten, die de gemeente weer wilde verrekenen met het Rijk.
- 6 Gedrukte Verzameling 1934. Nr. 175/1/22 O.W. Voortzetting opgravingen op het Domplein.

Bronnen

Het Utrechts Archief:
 1007-3: Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969.
 25449. Stukken betreffende gemeentelijke werkverschaffing, 1930-1935.
 25450. Stukken betreffende gemeentelijke werkverschaffing, 1935-1936.
 25481. Stukken betreffende financiering door het Werkfonds van de Rijksdienst voor de Werkverruiming van uit te voeren werkverschaffingsprojecten, 1932-1945.
 25482. Stukken betreffende de uitvoering van werken in het kader van werkverschaffing, 1936-1937 (1940).
 25483. Stukken betreffende de uitvoering van werken in het kader van werkverschaffing, 1938-1942 (1944).
 25501. Stukken betreffende werkverschaffingsprojecten van bosaanleg nabij de splitsing van het Merwedekanaal en de Vaartsche Rijn ('Boschplan'), 1924-1925 voorbereiding.
 25502. Stukken betreffende werkverschaffingsprojecten van bosaanleg nabij de splitsing van het Merwedekanaal en de Vaartsche Rijn ('Boschplan'). 1924-1939, uitvoering.

Werkverschaffingsprojecten

Werkverschaffing bestond al ruim voor de crisisjaren en was als maatregel opgenomen in de Armenwet van 1912. Vanaf 1928 startte het Rijk werkverschaffingsprojecten in de provincies Friesland, Drenthe, Overijssel en Utrecht. Ongeschoolde werklozen werden verplicht ingezet in grootschalige projecten als het ontginnen van veengronden en het graven van kanalen. De Heidemij (Nederlandse Heidemaatschappij) was de belangrijkste beheerder van werkverschaffingsprojecten. In de eerste crisisjaren brachten gemeenten nieuwe werklozen vaak onder in dit soort bestaande projecten. Zo stuurde de Arbeidsbeurs van Amsterdam werklozen vaak naar Wilnis om daar de polders te ontginnen.

Al snel daarna begonnen ook in de provincie Utrecht gemeenten met steun van Rijk en Provincie hun eigen werkverschaffingsprojecten op te zetten. Naast de infrastructurele werken (kanalen, tunnels, wegen) en de aanleg van parken, bossen en vijvers valt vooral het grote aantal natuurbaden op zoals Birkhoven Amersfoort, Natuurbad Soestduinen, De Biltse Duinen, Bad Woestduin te Doorn, een natuurbad in Veenendaal en het Noorderbad (gelegen in de Vecht) in de stad Utrecht. De meeste bestaan niet meer, onder andere door daling van het grondwaterpeil, en verschillende hebben plaats gemaakt voor golfbanen. Wat rest zijn – bijna identieke - foto's en ansichtkaarten van zwemmende, duikende en zonnende badgasten. Op deze pagina's een selectie van diverse projecten die in de provincie uitgevoerd zijn in het kader van de werkverschaffing.¹

1 Wilnis, Vinkeveen, Mijdrecht

Een deel van de polders in de huidige gemeente De Ronde Venen is ontgonnen in het kader van de werkverschaffing in de jaren twintig en dertig. De foto toont de polder Wilnis- Veldwijk, ontgonnen door onder andere Amsterdamse werklozen.

□ FOTO DELTA-PHOT LUCHTFOTOGRAFIE | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

2 Tienhoven en Westbroek: ruilverkaveling.

3 Utrecht

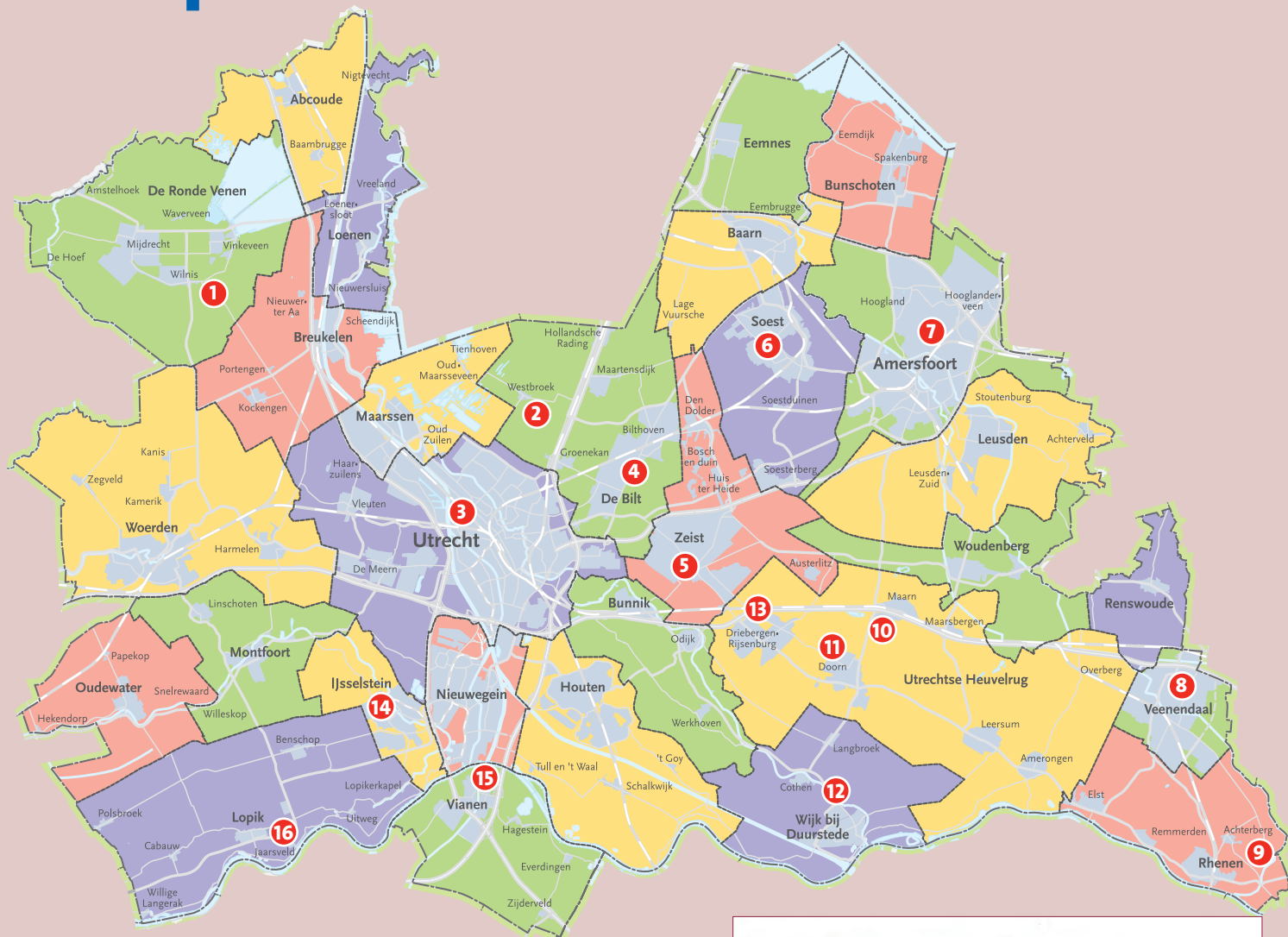
De elektrische centrale van de PEGUS (Provinciaal en Gemeentelijk Utrechtsch Stroomleveringsbedrijf) aan de Keulsekade (Lage Weide) werd gebouwd in opdracht van de provincie. Voor andere Utrechtse projecten in het kader van werkverschaffing en werkverruiming zie de voorgaande pagina's.

□ FOTO M.A.J. VAN BOMMEL | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Bettina van Santen en Maurice van Lieshout (samenstelling)

□ KAART: PROVINCIE UTRECHT

in de provincie Utrecht

4 Bilthoven

Het in 1933 geopende natuurbad De Biltse Duinen bestond uit meerdere zwembassins, stranden, een kanovijver en een restaurant met drie terrassen. Het werd in 1980 gesloten en maakte plaats voor een golfterrein. De Ansichtkaart dateert waarschijnlijk van kort na de opening.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

5 Zeist

In Zeist werd een groot aantal projecten aangepakt (zie p.133-137), onder andere de aanleg van twee vijvers op het Oranje-Nassauplein. Het zand werd gebruikt voor het ophogen van de Stuijtheuvel. De foto is van circa 1938.

□ GEMEENTEARCHIEF ZEIST, TOPOGRAFISCH-HISTORISCHE ATLAS - FOTOCOLLECTIE

6 Soest: verbreding Rijksweg Soestdijk-Amersfoort, Openluchttheater (nu Cabrio), natuurbad.

7 Amersfoort

Birkhoven bestond uit een bosbad, bosvijver en uitzichtheuvel. De foto is ca. 1935 gemaakt tijdens de aanleg van de uitzichtheuvel. Andere projecten in Amersfoort waren onder andere een verkeerstunnel en herinrichting van een groengordel in het Soesterkwartier, inrichten van Klein Zwitserland tot wandel-

gebied, aanbrengen van mozaïekwerk bij Het Belgenmonument.

□ FOTO ATELIER VAN DE POL | ARCHIEF EEMLAND

8 Veenendaal: deel van Valleikanaal, natuurbad.

9 Rhenen: graven Valleikanaal tussen Rhenen, via Veenendaal, Scherpenzeel, Woudenberg en Leusden naar Amersfoort.

10 Maarn

In de zanderij van Maarn (nu natuurgebied in ontwikkeling) werd zand opgegraven door de Staatsspoorwegen. De op de foto in maart 1935 poserende arbeiders werden ingezet in het kader van de werkverschaffing.

□ FOTO J.G. PIERIK | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

11 Doorn

Natuurbad Woestduin werd geopend op 2 juni 1934, ondanks protesten bij de gemeente van buurtbewoners die beducht waren voor het gejoel van spelende kinderen en van kerkbesturen die een algeheel zedelijk verval vreesden. Het zwemmen geschiedde aanvankelijk ongemengd en kon op zondag pas na 13.00 uur een aanvang

nemen. Woestduin is nu een gewoon zwembad.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

12 Wijk bij Duurstede: traject naar Jutphaas van het Amsterdam-Rijnkanaal.

13 Driebergen-Rijsenburg

Het Rosarium in Driebergen- Rijsenburg is aangelegd in 1936 op initiatief van de landelijke vereniging van rozenliefhebbers 'Nos Jungunt Rosae' waarvan de toenmalige burgemeester van Driebergen, jhr. P.P. de Beaufort voorzitter was. Ontwerper was de plaatselijke hovenier Abbing. Het Rosarium werd in 1987 gerenoveerd.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

14 IJsselstein: uitbaggeren stadsgracht, aanleg rioleringen.

15 Vianen

Het plan voor de Lekbrug dateert van 1927, de uitvoering vond grotendeels plaats tijdens de crisisjaren. Daarbij werden ook arbeiders, vooral werklozen uit de scheepsbouw, betrokken in het kader van de werkverschaffing. De brug werd in 1936 geopend, in de oorlog verwoest en daarna weer hersteld. De door twee nieuwe bruggen inmiddels overbodige geworden 'Oude Lekbrug' - op de foto alleen nog gebruikt door fietsers - zal in 2011 worden gesloopt.

□ FOTO CHINA CRISIS, WIKIMEDIA COMMONS

16 Lopik: afgraving eiland De Bol in de Lek.

Noot

- Onder andere vermeld in: Ir. J. Th. Westhoff (Rijksinspecteur voor de werkverschaffing te Zwolle), *De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding* (Zwolle 1938) en: *In de strijd tegen de Werkeloosheid. Rapport van het Nederlands verbond van vakverenigingen inzake de uitvoering van openbare- en werkverschaffingswerken* (Z.p., z.j.). Dit anonieme rapport dateert vermoedelijk ook uit 1938.

‘Stil en geruisloos is de misère aangeslopen’

Het Utrechts Crisis Comité, 1931-1936

□ ALLE ILLUSTRATIES BIJ DIT ARTIKEL AFKOMSTIG UIT HET UTRECHTS ARCHIEF, VERMELDE ARCHIEVEN, FOTO'S OORSPRONKELIJK UIT UTRECHT IN WOORD EN BEELD.

Om slachtoffers van de crisis te ondersteunen werden overal in het land ‘Crisis Comités’ opgericht. Met collectes, verkopen en allerlei andere activiteiten verwierven ze gelden die volgens strikte regels verdeeld werden. Het Utrechtse publiek reageerde minder enthousiast dan gehoopt.

Gert Jan Röhrner

Vakspecialist inventarisatie bij Het Utrechts Archief.

‘Door de langdurige werkloosheid blijkt in vele gezinnen van arbeiders, die uitkeering ontvangen ingevolge eene steunregeling, zoodanige achterstand te zijn ontstaan, dat het verschaffen van extra-hulp voor aanschaffing van kleding, schoeisel, beddegoed e.d. noodzakelijk is. De Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw heeft tot ons Comité het verzoek gericht zich te willen belasten met het verleenen van deze extra-hulp uit een door de Regeering beschikbaar gesteld bedrag en volgens regels door genoemden bewindsman gesteld.’

Het Comité waarover wordt gesproken, was het Nationaal Crisis Comité. De sociale en economische toestand waarin Nederland in 1931 verkeerde was zo ongunstig, dat er werd gezocht naar manieren om, naast de ondersteuning van werklozen door de rijksoverheid, extra particuliere steun te kunnen verlenen.

Op 23 november 1931 werd in Den Haag het Nationaal Crisis Comité (NCC) geïnstalleerd, dat zich zou gaan belasten met het verlenen van die benodigde extra hulp. Voorzitter werd het Eerste Kamerlid jhr. S. van Citters, oud-commissaris van de Koningin in Gelderland. Koningin Wilhelmina werd beschermvrouwe, prinses Juliana erevoorzitter. Het Nationaal Crisis Comité werkte decentraal. Het beoordelen en afhandelen van individuele steunaanvragen werd overgelaten aan plaatselijke Crisis Comités, die in zo'n 850 gemeenten werden opgericht.

De slotzitting van het Crisis Comité. De burgemeester tijdens het uitspreken van zijn redevoering, waarin hij dank bracht aan allen, die hun medewerking bij het werk hadden verleend.

Steun in soorten

Burgemeester dr. J.P. Fockema Andreae stuurde op 5 december 1931 een circulaire aan een groot aantal Utrechters van naam, die hij uitnodigde om plaats te nemen in een Utrechts Crisis Comité. De oprichtingsvergadering zou worden gehouden op dinsdag 8 december op het stadhuis.

Enkele van de genodigden waren: F.H. Fentener van Vlissingen, voorzitter van de Kamer van Koophandel, H.F. Kernkamp, hoofdredacteur van het *Utrechtsch Nieuwsblad*, mw. M.G. Muller-Lulofs, lid van het Nationaal Crisis Comité, en dr. P.H. Ritter jr., hoofdredacteur van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*.

Tijdens de oprichtingsvergadering van het 'Crisis-Comité Utrecht 1931' besloten de aanwezigen dat het dagelijks bestuur zou bestaan uit de burgemeester als voorzitter (na het vertrek van Fockema Andreae in 1933 was dit dr. G.A.W. ter Pelkwijk), H.A. Bekker, wethouder voor Maatschappelijke Zaken, als ondervoorzitter en jhr. dr. M.R. Radermacher Schorer als penningmeester.

Het doel van het Crisis Comité was het zoveel mogelijk 'lenigen van individueelen nood, welke een gevolg is van crisisverschijnselen.'

Dit doel moest worden bereikt door:

1e. het verlenen van aanvullende steun aan hen, die als gevolg van crisisverschijnselen in moeilijkheden verkeerden en 'in wier nood door instellingen van weldadigheid of andere in de gemeente werk-

'Het Utrechtsche crisiscomité was op den Julianadag present, en met medewerking van honderden collectanten werd een gemeenschappelijke aanval gericht op de portemonnaies der Stichtenaren, en met groot succes, want men mocht een opbrengst noteeren van ongeveer f 7500,-. Ook de burgemeester ontkwam niet aan het offensief, en offerde zooals men ziet met opgewektheid.'

□ UIT: UTRECHT IN WOORD EN BEELD 11 MEI 1934 | HET UTRECHTS ARCHIEF

zame organisaties niet in voldoende mate kan worden voorzien' (steun A, bekostigd uit de door de burgerij bijeen gebrachte gelden); 2^e. het verlenen van aanvullende steun, vooral in natura aan ondersteunde werklozen, 'in wier gezinnen ernstige behoefte aan kleding, schoeisel, beddegoed e.d. bestaat' (steun B, betaald door rijk en gemeente); 3e. het treffen van maatregelen van ontwikkeling en ontspanning 'om den lediggang vooral van jongere werklozen tegen te gaan.' Alle aanvragen voor steun kwamen binnen bij het bureau van het Crisis Comité en werden daarna achtereenvolgens behandeld bij de commissies B en A. De commissie B behandelde de aanvragen voor aanvullende steun voor georganiseerde en ongeorganiseerde werklozen, voor zover deze een uitkering ontvingen volgens een steunregeling. De commissie A, die de overige aanvragen behandelde, was gesplitst in een subcommissie voor gezinshulp en een subcommissie voor zakenbetrekkingen. De gezinshulp werd in principe eenma-

lig en in natura gegeven. Steun in de vorm van geld kwam slechts bij hoge uitzondering voor. De subcommissie voor zakenbetrekkingen verleende alleen steun aan een bedrijf als er een redelijke kans was op voortbestaan.

De commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning stimuleerde de organisatie van cursussen. Voor ongeorganiseerden werden die gehouden bij de Volksuniversiteit en voor georganiseerden in de gebouwen van de verschillende vakorganisaties. Er waren bijvoorbeeld cursussen in de moderne talen, Nederlands, Esperanto, economie, algemene ontwikkeling, gymnastiek, gezondheidsleer en radiotechniek.

Collectes, exposities, ruitersfeesten

Wekelijkse collectes vormden een belangrijke bron van inkomsten. De eerste straatcollecte vond plaats op 8 oktober 1932. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* dat zijn lezers had opgeroepen 'ruim' en 'mild' te geven deed in de avondeditie verslag van de collecte: 'Het leger collectanten was dan vandaag in de stad, ze stonden op hoeken, op pleinen, in straten en op bruggen. Maar met het constateren, dat zij aanwezig waren, is mede ongeveer alles gezegd [...] De collectanten dreven de goede eigenschap van bescheidenheid wel wat heel ver. Zij waren bang blijkbaar om de passanten lastig te vallen. De meeste collectanten bleven rustig en

netjes op het trottoir staan. Maar is men dan vergeten dat in Holland een derde van de bevolking op een vehikel zit? Men had ditmaal zelfs de auto's en de trams moeten aanhouden.' Uiteindelijk bracht de collecte een bedrag van f 10.611,- op, waaronder 286 halve centen en één bankbiljet van f 100,-.

Behalve collectes waren er nog andere activiteiten die geld opbrachten. Zo werd er onder auspiciën van de Commissie voor Ontwikkeling & Ontspanning een internationale tentoonstelling georganiseerd van tekeningen, die vervaardigd waren op de schrijfmachine. De tekeningen waren ingezonden door deelnemers aan een internationale wedstrijd, uitgeschreven door Instituut Schoevers. De opening van de tentoonstelling vond plaats op 20 juni 1932. De opbrengst van de entreegelden was bestemd voor het Crisis Comité.

Van 19 tot 23 november 1934 werden er ruitersfeesten georganiseerd door de Jachtvereniging van onderofficieren der Veld-Artillerie. Ook van deze activiteit kwamen de opbrengsten ten goede aan het Crisis Comité.

De aartsbisschop van Utrecht, Mgr. J.H.G. Jansen vierde in 1933 zijn 40-jarig priesterjubileum en het aartsbisdom stelde bij deze gelegenheid een bedrag van f 1.000,- ter beschikking. De aanbiedingsbrief bevatte een biljet ter waarde van het geschenken bedrag, dat 'wij met groote blijdschap ontvouwd', aldus penningmeester Radermacher Schorer.

Ondanks al deze gulle giften ontstond er bij het Comité enige zorg over de ontwikkelingen. Ds. A.H. van der Hoeve, gemeentelijk inspecteur voor het lager onderwijs en voorzitter van de commissie A, schreef in maart 1932 in *Armenzorg*, het orgaan van de Vereniging tot verbetering van Armenzorg te Utrecht: 'Populair als het Steun-Comité van 1914 was, is het Crisis-Comité niet. 't Loont de moeite, naar ik meen, na te gaan, wat hiervan de oorzaak kan zijn'. Volgens Van der Hoeve kwam het omdat de crisis van 1914 - door het uitbreken van de oorlog - heel onverwacht was ontstaan. En, aldus Van der Hoeve, 'nu is de misère langzaam gekomen. Stil en geruisloos is ze aangeslopen. Als een olievlek heeft ze zich uitgebreid.'

'Groentesoep zo dun als koeiepoep'

Hoewel er zorgen waren om de achterblijvende inkomsten kon toch aan veel Utrechters steun worden verleend. Deze ondersteuning was heel kleinschalig, zowel in geld als in goederen. Een paar voorbeelden.

Een Utrechter had een winkel in bedrijfskleding en ondergoed in de Twijnstraat. Hij werkte in de winkel en zijn vrouw zorgde voor het huishouden en de vier kinderen. Totdat hij ziek werd en langdurig het bed moest houden. Zijn vrouw ging noodgedwongen in de winkel werken en moest daarom voor f 3,- per week huishoudelijke hulp nemen. Daarnaast werden er nog meer extra kosten gemaakt, zoals het nu door derden wekelijks of tweewekelijks laten veranderen van de etalage. De loopjongen werkte langer en kostte dus meer. De versterkende medicijnen die de zieke nodig had werden betaald uit het bedrijfsgeld. Om deze tijdelijke kloof tussen inkomsten en uitgaven te overbruggen besloot het Crisis Comité tot een extra bijdrage van f 125,- waarvan f 75,- door Utrecht werd betaald en f 50,- door Den Haag.

Een werkloze handelsreiziger, vader van zeven minderjarige kinderen, deed een verzoek om in aanmerking te komen voor ondersteuning door het Crisis Comité. Tot zijn vreugde stemde dat in met zijn verzoek en kreeg hij een bon van Vroom & Dreesmann van f 2,50 én een bedrag van f 15,- dat voor het gemak werd omgezet in V&D-bonnen. Op de vraag wat hij ervan zou kopen, antwoordde de man dat zijn vrouw dat beter kon beoordelen. De volgende dag ging zij 'met een hart dat jubbelt' naar het warenhuis. Ze schafte een hemd aan, een onderbroek, een paar sokken, een overhemd, een paar schorten, een paar lakens, een goedkoop vloerkleedje en een paar ellen vitrage. 'Overgelukkig keert zij huiswaards. Wat is de wereld mooi en goed, dank zij het Crisis Comité.'

Enkele dagen later werd haar man ontboden op het kantoor van het

Crisis Comité. De stemming was gedrukt en hij kreeg het verwijt dat er van de bonnen dingen waren gekocht die niet hadden gemogen. Een vloerkleed, gordijnstof en lakens waren immers luxeartikelen! Zijn excuus luidde dat hij niet wist wat er wel of niet aangeschaft mocht worden. Het had ook niet op de bonnen gestaan. Hij verzocht het Comité 'hem te willen verexcuseeren', en dat werd hem beloofd. Na een paar dagen ontving hij zijn wekelijkse steun van f 18,- en hij bemerkte dat daar één gulden op was gekort. En die korting duurde daarna nog veertien weken, zodat hij de ontvangen bon van f 15,- tenslotte helemaal zelf had betaald. Deze bedeelde zal niet onverdeeld gelukkig zijn geweest met de verleende steun van het Crisis Comité. Dat hij niet de enige was, moge blijken uit het volgende spotversje, vrij naar een lied uit de Jiddische musical *I Would If I Could* uit 1932. Het oorspronkelijke lied is later in de jaren dertig wereldwijd bekend geworden door de uitvoering van de Andrew Sisters:

*'Bei mir bist du schön.
We leven van de steun.
We leven van het Crisis-comité.
We eten vlees uit blik
van een bedorven sik.
We eten groentesoep
zo dun als koeiepoep.
Bei mir bist du schön.'*

Geen groot succes

In juli 1935 kondigde de voorzitter van het Nationaal Crisis Comité de opheffing van de organisatie aan. Het bestuur vond dat de omstandigheden zich nu stabiliseerden; het Comité was tenslotte ook bedoeld geweest als een tijdelijke zaak. Wat bij het besluit tot opheffing ook een rol speelde, was de 'moeheid, welke zich bij sommige plaatselijke comités voordoet ten opzichte van de uitoefening van hun taak onder gewijzigde omstandigheden. Omstandigheden waarin van crisis als acuut verschijnsel bezwaarlijk meer kan worden gesproken.'

Ook het Crisis Comité Utrecht werd opgeheven. De werkzaamheden werden per 1 mei 1936 beëindigd. Op 12 mei werd in de raadzaal van het stadhuis een afscheidsreceptie gehouden.

Van de oprichting van het Crisis Comité in 1931 tot oktober 1936 (vijf maanden na de opheffing) bedroegen de inkomsten f 228.694,- en de uitgaven f 221.000,-. De commissie A had in totaal 13.788 aanvragen behandeld en op 7.242 gunstig beschikt.

Achteraf gezien is het Crisis Comité niet echt een groot succes geworden. De crisis duurde langer en zat dieper dan men in 1931 had verwacht en bij brede bevolkingsgroepen voor problemen gezorgd. De eigen zorgen van degenen die de ondersteuning zouden moeten dragen, waren kennelijk zó groot, dat er slechts in geringe mate compassie was met diegenen die er wellicht nog slechter aan toe waren.

Bronnen

Het Utrechts Archief:

- Archief van de Armenraad (onderdeel Crisis Comité), inv. nrs. 318-325
- Archief van de Utrechtsche Algemeene Brandwaarborg- en Verzekeringsmaatschappijen, stukken van jhr. dr. Matthieu René Radermacher Schorer, inv. nrs. 322-324
- Archief van het gemeentebestuur van Utrecht 1813-1967, inv. nrs. 25570, 25571 en 26302.

Nationaal Archief, archief van het Nationaal Crisis Comité, 1931-1936, inleiding toegang 2.19.076.

Alberda, A., 'Het Crisis-Comité Utrecht 1931', in: *De Vraagbaak* (1933).

Beishuizen, Jan en Evert Werkman, *De magere jaren. Nederland in de crisistijd 1929-1939*. 3e herz. dr. (Alphen a/d Rijn 1980)

Er is veel geschreven over het benepen klimaat in het Utrecht tussen de twee wereldoorlogen. Vooral in de jaren dertig was de door katholieken en regenten gedomineerde Domstad benauwend en conservatief-burgerlijk, een stad van stille armoede versus verstikkende deftigheid en valse braafheid. In cultureel opzicht heerste er een repressieve sfeer: Utrecht leek meer op Staphorst dan op Amsterdam.¹ Paradoxaal genoeg ontstonden er in dat kleine kunstwereldje van Utrecht juist in de jaren dertig, toen een wereldwijde economiecrisis en een alsmaar toenemende oorlogsdreiging het leefpatroon bepaalden, de meest spectaculaire kunstwerken.

Jan Juffermans

Directeur Kunsthandel Juffermans en publicist

De jaren twintig hadden een heel ander beeld van het culturele klimaat in Utrecht te zien gegeven. Het revolutionaire elan dat in de 'gay twenties' in kosmopolitische steden als Parijs, Berlijn en New York zoveel verfrissende vernieuwing bracht, had ook in Utrecht hier en daar weerklank gevonden. De invloed van *De Stijl* op Gerrit Rietvelds experimentele meubelen rond 1920, de bouw van zijn baanbrekende woonhuis voor Truus Schröder in 1924, en de opening van Willy Wagenaars revolutionaire kunstboeken- en curiosawinkeltje *Nord* in 1927 in de Vinkenburgstraat 12 waren gebeurtenissen die het kleine groepje kunstenaars en de verbaasd reagerende Utrechtse burgerij danig versted deden staan.²

Een verdwaalde Groninger

Wagenaar opende enkele jaren later, in 1931, ook een expositiezaaltje aan de Nieuwegracht waar geregeld werk van avant-garde kunstenaars als Thijs Rinsema, Jacoba van Heemskerck, Harmen Meurs, Moholy-Nagy, Hendrik Chabot, Paul Citroen en Otto van Rees te zien was. Wagenaar exposeerde ook moderne fotografie, met werk van tal van internationaal bekende kunstenaars.

In het winkeltje *Nord*, bij de min of meer toevallig vanuit Groningen (vandaar de naam) in Utrecht verdwaalde Wagenaar, kwam iedereen die in de kunstwereld een beetje meetelde rondsnuffelen: Pyke Koch, 'Jopie' Moesman, Gerrit Rietveld, Willem van Leusden, Jo en Stef Uiterwaal, Gerrit van 't Net, de architect Sybold van Ravesteijn, de schrijver Gabriël Smit en diverse medewerkers van het progressief-katholieke blad *De Gemeenschap*, dat in het pand Oudegracht 55 redactie hield.

Wagenaar herinnerde zich: 'De gevel van *Nord* had ik beschilderd met primaire kleurvlakken. Er kwamen direct kunstenaars op af! Sommigen waren hier niet weg te slaan. Moesman kwam zowat elke dag, ik raakte al gauw met hem bevriend. Er was in Utrecht vrijwel niets op dat gebied; ze stonden met wijd open ogen al die dingen aan te gapen.'

Ze zagen er Rietveldmeubels, Afrikaanse beeldjes, affiches van Cassandre, grafiek van *Der Sturm* en *De Ploeg*, grammofoonplaten met jazzmuziek en ze kochten er de avant-gardeblaadjes van die tijd: *De Stijl*, *110*, *Documents*, *Sélection*,

Utrechtse kunstenaars en de bange jaren dertig

*Kunsthandel Nord, Vinkenburgerstraat 12,
kort na de opening in 1927*

□ FOTO COLLECTIE AUTEUR

Johannes Moesman, *Ontmoeting* (olieverf, 1932)

▣ PARTICULIERE COLLECTIE

Sybold van Ravesteyn, *hal Centraal station*, 1938

▣ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Minotaure, *Der Querschnitt*, en niet te vergeten *Variétés*, dat enthousiast het werk van de surrealisten introduceerde. Vooral dat laatste tijdschrift bracht hier nogal wat teweeg: Albert Kuyle wijdde er in *De Gemeenschap* een van zijn beruchte scheldkanonnades aan en noemde de blaadjes 'vooruitgeschoven posten van een anti-christelijk ras'.

'Iets onheilspellends in de lucht'

Ook Moesman en Koch hebben meermalen verteld hoe belangrijk Wagenaars winkeltje en die *Variétés* voor hen waren, een informatie- en inspiratiebron die Utrecht in contact bracht met een vrije, volkomen onbekende droomwereld, de wereld van Dalí, Ernst, Magritte, De Chirico en Klee. Moesman beschreef het als 'de schok der herkenning', Koch vertelde hoe hij ontdekte dat er 'iets onheilspellends in de lucht hing'.

We hoeven maar naar de data van hun belangrijkste schilderijen te kijken om te zien hoe juist in die bange jaren dertig hun beste en meest provocerende werk ontstond: Moesmans 'Overmorgen', 'Namiddag', 'Ontmoeting' (alle drie uit 1932), zijn 'Aangekomene' (1933), het 'Zelfportret' en het magistrale 'Het Gerucht' waar hij in 1935 aan begon. Het waren geniale en tevens schokkende werken, zeker voor die tijd; ze werden dan ook vaak als 'aanstootgevend' en 'sandalig' gekwalificeerd en meermalen, zelfs in Amsterdam, van tentoonstellingen verwijderd.

Ook de meest wezenlijke en onheilswangere schilderijen uit het oeuvre van Pyke Koch ontstonden in deze jaren: 'Mercedes de Barcelona' (1930), 'Bertha van Antwerpen', 'Poésie de Minuit', 'De Schiettent', alle drie uit 1931, 'Anna' (1933-35) en zijn raadselachtige zelfportretten uit 1935, 1936 en 1937.

Tekenend voor de atmosfeer in de Domstad eind jaren dertig is het feit dat een commissie van Genootschap Kunstliefde, toen het een jubileumcadeau zocht voor het Centraal Museum, bij Koch terecht kwam en daar zijn onmiskenbaar fascistische 'Zelfportret met zwarte band' uitkoos. Het cadeau werd in dank aanvaard.

Zulke gebeurtenissen passen naadloos in de conservatief-regenteske sfeer die er bij de culturele en politieke elite heerste. Utrecht, de kardinaalsstad met zijn 'rijke roomsche leven', veel hele en halve adel, de stad waar de regenten van de Spoorwegen en de Jaarbeurs de dienst uitmaakten, de stad ook van waaruit de NSB zijn opmars begon.

Wagenaars winkeltje en kunstzaal waren voor een handvol kunstenaars van cruciaal belang. Het grote publiek kwam echter zelden binnen en beide projecten leidden een kort en moeizaam bestaan.

Bewondering voor Mussolini

Pyke Koch was overigens al gauw op Utrecht uitgekeken. Langdurige verblijven in de jaren dertig in Italië deden hem bewondering voor Mussolini en het fascisme opvatten. Hij raakte ook diep onder de indruk van vroege Renaissance-schilders als Piero della Francesca en Mantegna. Deze ontdekkingen hadden een onmiskenbare invloed op zijn werk. In 1940 resulteerde zijn politiek-culturele stellingname in zijn onbetwiste opus magnum, het levensgrote portret van zijn vrouw Hedy de Geer, dat hij tot manifest maakte van wat diverse critici als 'de Nieuwe Orde' omschreven.

Pyke Koch, Portret van H.M. Koch - de Geer (olieverf, oktober 1940)

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Koch gaf aan de Utrechtse Italianisanten-traditie een onnavolgbare 20e-eeuwse toevoeging. Ook Sybold van Ravesteijn werd geboeid door de Mussolini-cultuur. Het door hem ontworpen Utrechtse spoorwegstation uit 1938 behoorde tot de fraaiste stationsgebouwen in Nederland gebouwd. De sloop ervan is een daad die niemand Utrecht ooit zal mogen vergeven.

Wanneer we terugblikken op alle hierboven genoemde hoogtepunten uit de Utrechtse kunstgeschiedenis van de jaren dertig, dan hoef je bepaald geen chauvinist te zijn om te constateren dat al de genoemde kunstwerken tot de werkelijke uitschieters in de Nederlandse kunstgeschiedenis van die tijd behoren. Daar tegenover staat dat er door het repressieve klimaat in Utrecht ook veel talent in de kiem is gesmoord of slecht uit de verf kwam.

Utrechtse burgerlijkheid

In 1931 kon Rietveld weliswaar, met steun van Bredero's Bouwbedrijf en Truus Schröder nog een rijtje huurflats aan de Erasmuslaan realiseren, die veel succes oogstten en alom als een overwinning op de Utrechtse burgerlijkheid werden gezien, maar daarna kreeg hij in zijn geboortestad nog maar weinig kansen. Erger nog: met de aanleg van een snelweg in de jaren vijftig, zo ongeveer langs de vensterbank van zowel het Schröderhuis als de genoemde flats, degradeerde Rijkswaterstaat dit prachtige groepje architectuur tot een serie schamele kippenhokken.

Utrecht had in het algemeen niet veel op met kunst en kunstenaars en daardoor hebben schilders, grafici en architecten het er in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog nog benauwder en moeilijker gehad dan elders.

De katholieke versierlust zorgde zelfs in de crisisjaren nog wel voor lucratieve opdrachten, waarvan vooral het atelier van de gebroeders Brom, architecten als Willem Maas en schilders als Lambert Simon profiteerden, maar in artistiek opzicht leverde dat toch weinig dynamiek op. En dat is dan nog netjes uitgedrukt.

Bravig, kameleontisch werk

Willem van Leusden, die in de jaren twintig nog even werd aangestoken door de principes van *De Stijl*, ontwikkelde zich in de crisisjaren tot een weinig geslaagd navolger van het surrealisme en verlaagde zich tot opdrachtwerk van bedenklijk allooi, zoals de decoratieschilderingen (1938) voor de Tiel-Utrecht Brandverzekering.

Zo verging het ongeveer ook Jo en Stef Uiterwaal, die in de jaren twintig nog avontuurlijke avant-gardistische sculpturen maakten, die gelukkig merendeels in het Centraal Museum terecht zijn gekomen. Zij lieten die stijl echter allengs achter zich en maakten bravige opdrachten, onder andere voor de nogal conservatieve bouwheren van de spoorwegen.

Cris Agterberg runde in Utrecht een kunstnijverheids-atelier en verdiende zelfs in die tijd nog redelijk de kost. Hij slaagde er steeds in om de moderne stromingen van zijn tijd behendig te adapteren en ook hij werkte aanvankelijk in een strak-geometrische stijl. In de jaren dertig ging hij echter onder druk van de heersende smaak steeds kameleontischer werk maken en dat heeft zijn naam zeker geen goed gedaan.

Willy Wagenaar, reclamekaartje Kunsthandel Nord, 1928

□ COLLECTIE AUTEUR

Pyke Koch, Zelfportret met zwarte hoofdband (olieverf, 1937)

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Johannes Moesman, Het Gerucht (olieverf, 1935)

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Er waren andere Utrechtse kunstenaars die op eigen kracht hun weg zochten en op die manier toch een interessant oeuvre opbouwden. Dick van Luijn ontwikkelde zich tot een fijnzinnig graficus die ook als leermeester van groot belang is geweest bij de naoorlogse opbloei van veel grafische kunstenaars, onder andere verenigd in *De Luis*.

Douwe van der Zweep kwam in de jaren twintig, mede door zijn vriendschap met Rietveld, tot een reeks fraai geconstrueerde tekeningen en schilderijen met een heel eigen, modern accent, maar gebrek aan succes noopte hem tot een baan als biologisch tekenaar. In de crisistijd verwaterde het moderne element in zijn werk jammerlijk.

Vrije Academie en Escuela de Bellas Artes

Willy Wagenaar deed in 1933 een vertwijfelde poging om het Utrechtse surrealisme in Parijs aan de man te brengen. Hij huurde een pand in de galeriebuurt bij de Rue de Seine en exposeerde er zijn eigen werk met dat van Moesman, Van Leusden en Louis Wijmans. Vergeefse moeite, er kwam niemand kijken.

Hij begon ook nog, in 1934, met de moed der wanhoop een *Vrije Academie* aan de Nieuwegracht. Dit werd toch weer een soort trefpunt van talent zoals Otto van Rees, Gerrit van 't Net, Henk Poesiat, Fedde Weidema, Perdok, René Tonneyck en Louis Wijmans, maar op de een of andere manier kwam het allemaal niet of nauwelijks uit de verf. Sommigen vertrokken al snel, anderen, zoals de ooit zo veelbelovende Van Rees, raakten in Utrecht in artistiek opzicht geïsoleerd en in een soort verstikking.

Een paar jaar voor de oorlog gaf Wagenaar er zelf ook de brui aan en zwierf via Lissabon naar Tanger. Zelfs dáár, *of all places*, kon hij het niet laten de schone kunsten uit te dragen: hij had er in 1941 een heuse *Escuela de Bellas Artes* onder de naam *Leonardo da Vinci*!

In Amsterdam, waar Wagenaar na de oorlog een baantje vond als filmoperateur en waar hij permanent, tot aan zijn dood is blijven wonen, haalde hij desgevraagd nog vaak herinneringen op aan zijn Utrechtse jaren. Die vrije academie en dat toonzaaltje dat hij daar in de crisisjaren had vond hij achteraf maar flauwekul: 'ach, dat deed ik puur voor het geld'.

Maar de korte tijd dat hij met zijn kunsthandel *Nord* het echte trefpunt vormde, waar 'het' gebeurde, ja, als hij daar over praatte leefde hij helemaal op, dan kwamen er pretlichtjes in zijn ogen: 'Dat is toch wel de belangrijkste periode in mijn leven geweest'. Moesman schreef in 1980 nog vol enthousiasme over Wagenaar: 't is niet te begrepen hoe ik me ontwikkeld zou hebben als deze er niet was geweest.'³

Noten

- 1 Jan Juffermans, *Met Stille Trom. Beeldende kunst en Utrecht sinds 1900*. (Utrecht, 1996; 1e dr. 1976).
- 2 Dit artikel is gebaseerd op de vele gesprekken die de auteur in de jaren zeventig voerde met Koch, Moesman, Van Ravesteyn, mevrouw Schröder en anderen ter voorbereiding van *Met Stille Trom*.
- 3 Brief aan Hans van Straaten, 23 november 1980.

Nieuwe serie Verleden van Utrecht

Eind vorig jaar zond RTV Utrecht een acht afleveringen tellende serie korte documentaires uit over historische gebeurtenissen in de provincie Utrecht. Het succes van de serie en de dit jaar uitgebrachte dvd vroeg om een vervolg.

Mieke Heurneman

Medewerker Educatie en Musea bij Landschap Erfgoed Utrecht

In de nacht van 13 op 14 januari 1916 veranderde een hevige noordwesterstorm de Zuiderzee in een dreigende watermassa die steeds hoger en hoger werd opgestuwd. De dijken bleken daartegen niet bestand en braken op veel plaatsen door. Het water kon vrijuit de Eemvallei inlopen en zette ook in Amersfoort de straten blank. Tegelijkertijd kon de Eem niet afwateren op de Zuiderzee, zodat ook de Gelderse Vallei onder water kwam te staan. De volgende dag bleek hoe groot de schade was. In Spakenburg waren bidders uit de haven gelicht en boven op huizen terechtgekomen. Van de 176 schepen die afge-meerd lagen, waren er 138 beschadigd. Veel vee van de boeren ten oosten van de Eem was verdronken. Wonder boven wonder bleef de bevolking ongedeerd, hoewel later alsnog enkele inwoners bezweken aan longontsteking. Overstromingen waren in het gebied rond de Zuiderzee geen uitzondering. Bijzonder waren dit keer wel de gevolgen. De overstroming van 1916, die vooral ook in Noord-Holland veel schade had aangericht, was aanleiding voor het aannemen van de Zuiderzeewet in 1918. Al eerder waren plannen gemaakt voor drooglegging van de Zuiderzee, maar nu zou daar eindelijk mee worden begonnen. De aanleg van de Afsluitdijk (1927-1932) betekende de nekslag voor veel Spakenburger vissers, doordat in het zoete water van het IJsselmeer geen haring, ansjovis en garnalen meer gevangen konden worden. Weliswaar zorgde de overheid voor steun voor gedupeerde vissers, maar de economische crisis in de jaren dertig maakte het er niet makkelijker op. Sommige vissers gingen over op zoetwater-visserij, maar veel anderen zochten hun heil in andere bedrijfstakken.

Van prehistorie tot twintigste eeuw

De overstroming van 1916 is slechts één van de verhalen uit het verleden van Utrecht, die aan bod komen in een nieuwe tv-serie. De inhoud van de afleveringen wordt verzorgd door Landschap Erfgoed Utrecht in samenwerking met Het Utrechts Archief en de Stichting Vrede van Utrecht. *Verleden van Utrecht* wordt geproduceerd en uitgezonden door RTV Utrecht en is dit najaar te zien op zaterdagen van 17 oktober tot en met 26 december.¹ De volgende onderwerpen komen aan de orde: grafheuvels, de Romeinse limes, de heilige Ludger, de geboorte van de stad Utrecht in 1122, de moord op Floris V, de storm van 1674, de Vrede van Utrecht, de baronie IJsselstein, de Pyramide van Austerlitz, de Rijnspoorweg en de watersnood van 1916.²

1321: Tijdens de stormnacht in januari 1916 wordt in Spakenburg 'Aartje Koninginnetje' geboren (Scène uit de aflevering over de watersnood in de serie *Verleden van Utrecht*)

□ FOTO: RTV UTRECHT

Noten

- 1 Naderhand kunt u de afleveringen bekijken op www.verledenvanutrecht.nl of www.utrechtsecanons.nl.
- 2 De onderwerpen zijn gekozen uit de vier regionale canons die in ontwikkeling zijn en de canon van de stad Utrecht. Alle vijf worden ze gefaseerd gepubliceerd op www.utrechtsecanons.nl. Daarnaast zal die van de stad Utrecht verschijnen op www.hetutrechtsarchief.nl.

Agenda en berichten

Vereniging

Najaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 26 november* om 19.30 uur in de Senaatszaal van het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht, Damplein 29 in Utrecht. Na de vergadering is er een cultureel en historisch programma aangeboden door de Stichting Damplein 2013. De avond wordt afgesloten met een borrel. Agenda en stukken zijn los bijgevoegd bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 9 oktober* is Ruud Bakker te gast. Hij maakt samen met Hans Jonkhart een film over de actiebereidheid van de Utrechters in de roerige jaren zeventig. Hij vertelt over zijn ervaringen met materiaal over acties in de Oosterbuurt, Amelisweerd, wijk C en in het bijzonder Hoog Catharijne en waar hij nog allemaal naar op zoek is.

Een maand later, op *vrijdag 13 november*, is mr Willem Bekkers de spreker. Hij was hoofdredacteur van de publicatiereeks *Recht in Utrecht* waarvan inmiddels vijf delen over opmerkelijke Utrechtse juridische gebeurtenissen verschenen zijn. De serie is een initiatief van het Utrechtse advocatenkantoor Wijn & Staal waaraan Willem Bekkers tot voor kort verbonden was. Mr. Bekkers, sinds 1 juli 2007 ook landelijk deken van de Nederlandse orde van Advocaten, zal verhalen over juridische voorvallen uit het meer recente verleden.

Op *vrijdag 11 december* vertelt Wichert van Dijk, directeur van de Monumentenwacht Utrecht, over de belangrijkste taak van de Monumentenwacht: proberen het verval van cultuurhistorische bouwwerken in de provincie te voorkomen. De medewerkers van de Monumentenwacht voeren regelmatig inspecties uit, verhelpen zelf kleine gebreken en geven deskundig advies over grotere noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden.

En op *vrijdag 8 januari* 2010 vertelt Jaap van Benthem, oud-docent muziekwetenschap aan de Universiteit Utrecht, over leven en werk van dr. Johan Wagenaar (1862-1941), belangrijk en boeiend componist, Domorganist, dirigent en directeur van de Utrechtse Muziekschool.

Het Historisch Café vindt plaats in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Presentatie Jaarboek

De presentatie van het jaarboek zal plaatsvinden op *zondag 29 november* vanaf 15.30 uur in Paushuize (Kromme Nieuwegracht 49) in Utrecht. Het eerste exemplaar wordt in ontvangst genomen door de Commissaris van de Koningin de heer Robbertsen. De presentatie wordt opgeluisterd met muziek en lezingen en afgesloten met een borrel.

Andere organisaties

Lezingen Utrechts Archief

Het Utrechts Archief organiseert een serie lunchpauzelezingen waarop jonge historici aan het woord komen over hun onderzoek. Op *donderdag 8 oktober* vertelt Tijn Pieren over Godard Adriaan van Reede van Amerongen, een Utrechtse diplomaat in

17e-eeuws Berlijn. Op *donderdag 5 november* houdt Giorgio Zanolli een lezing over Steekspelen in Utrecht in de 15e eeuw. En op *donderdag 3 december* gaat Maarten van Riel in op zijn onderzoek naar de Rode Jeugd in Utrecht onder de titel 'Een portret van een links-radical generatie uit '68'.

Een andere lezing in Het Utrechts Archief, van een zeer ervaren onderzoeker, is die op *25 oktober* van kunsthistoricus Bettina van Santen. Haar verhaal, aan de hand van de multimediale groeikaart die in het archief te zien is, gaat over de groei van Utrecht in de loop der eeuwen.

De lunchpauzelezingen vinden plaats in Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, van 12.00 tot 13.00 uur en de toegang is gratis.

Toegang tot de lezing op zondag 25 oktober (aanvang 14.30 uur) kost €3,-.

Expositie Utrechtse muziekcorpsen

De stad Utrecht heeft een rijke geschiedenis op het gebied van harmonie-, fanfare en straatorkesten. Ooit waren er tientallen, nu zijn ze op de vingers van één hand te tellen. De eerste orkesten, opgericht rond 1880, wilden het volk vooral 'verheffen', later kregen grote bedrijven, gemeentelijke diensten en vele buurten hun eigen orkesten. In het Volksbuurtmuseum is een expositie te zien die aan de hand van film, foto's, oude instrumenten en documenten de roerige historie van de Utrechtse muziekcorpsen toont.

Het Volksbuurtmuseum, Waterstraat 27, Utrecht is geopend op dinsdag t/m vrijdag en op zondag van 11.00 tot 17.00 uur en op de eerste zaterdag van de maand van 10.00 tot 15.00 uur. Entree: €3,- (Museumkaart, U-Pas en kinderen tot 12 jaar gratis).

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 82e jaargang nr. 5 / oktober 2009 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 6: 5 november 2009

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Damplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter H.A.H.A. Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl

Ledenadministratie ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging* van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €25,- per jaar (huisgenootlidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedrijven: €50,-).

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl

www.EraMakelaardijUtrecht.nl

ERA verkoopt huizen!

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:

VAN ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 06 - 482 17 115
f 030 - 233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank